

Ρόλη Ρούφου Χρονικό μιας Σταυροφορίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΑΥΤΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΞΕΤΑΖΕΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΤΗΝ ΤΡΙΔΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ Ρ. ΡΟΥ-
ΦΟΥ¹. ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΕΙΝΑΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝ ΛΟΓΩ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑΤΙ ΤΑ
πρόγνηματα της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου διονονται
από τη σκοπιά ενός εθνικιστή συγγραφέα, διαφορετικής κοινωνι-
κής προέλευσης από τους δύο προηγούμενους (Α. Κοτσία και Ν.
Καδαβγάλη) που ανήκει στην αγιοτοκοκρατική τάξη. Γι' αυτό, σκοπός
εδώ είναι να εντοπισθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές με τα βι-
βλία των δύο σταυροπόλων συγγραφέων, αλλά και των άλλων που
εξετάσθηκαν ως τώρα, οι δικές του ιδιαιτερότητες και να συνεξετα-
σθεί και διαπιστωθεί (α) κατά πόσο η στάση του συγγραφέα είναι
αντιεθνικιστική και «απολογητική της συντηρητικής παράταξης»,
όπως χαρακτηρίζεται από τους περιεσπασμένους κριτικούς. Συγκε-
κρίμενα οι Α. Ζαχίνης², Δ. Παυτόπουλος³, Γ. Κορδάτος⁴ και Δ. Π.
Κωσταλένος⁵ συμφωνούν με την άποψη του Μ. Γ. Μεγαλκή, ο
οποίος υποστηρίζει ότι ο Ρ. Ρούφος με την τριλογία του

(σ. 82)⁶

«ζήτησε να γίνει ο απολογητής της συντηρητικής παράταξης στο
επίκαιρο θέμα της εμφύλιας διαμάχης στα χρόνια του πολέμου»

1. Κέδρος, 1972.
2. Νέοι Ηξιοτάτοι, ό.π., σ. 160.
3. Οι Ιδέες και τα Έργα, ό.π., σ. 289.
4. Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ό.π., σ. 754.
5. Σύγχρονη Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ό.π., σ. 358.
6. Αυτόθι.

(β) που έγκριται η οποιαδήποτε λογοτεχνική αξία αυτής της τριλόγίας. Ας σημειωθεί ότι ιδεολογικά αντίθετοι κριτικοί όπως ο Α. Σαχίνης και ο Γ. Κορδάτος παραδέχονται πως υπάγχει λογοτεχνική αξία στο έργο. Ο μεν πρώτος υποστηρίζει ότι:

«Ο Ρ. Ρούφος είναι ένας κλασικός πεζογράφος» (σ. 155)⁷

ο δε δεύτερος αναγνωρίζει πως στο έργο του Ρ. Προβελέγγιου υπάγχει

«από αισθητική άποψη[...] τολάντο» (σ. 754)⁸

(γ) που έγκριται ο «ασυνεχής χαρακτήρας» στην «έννοια της χρονόπιας» και πόσο αληθεύει η παρατήρηση των Φορμαλιστών ότι «τα υφολογικά στοιχεία (μορφικά στοιχεία) συνιστούν[...] κάποια χρονική ιδιότητα»⁹.

Το πρώτο βιβλίο της τριλογίας *Η Ρίζα του Μύθου* αποτελείται από τρία κεφάλαια: 1. «Τέλος Εφηβείας», 2. «Ο Αγώνας του Ονειρο», 3. «Αγαπημένος των Θεών». Σ' αυτά παρουσιάζεται γενικά η ιδεολογική πάλη των φοιτητών του Πανεπιστημίου, η κατάσταση των σχέσεων πολιτικής δραστηριότητας της κατοχικής νεολόγας – ιδιαίτερα αυτής των εθνικιστών της ανώτερης τάξης – καθώς και η κρίση της στην τέχνη και στα γράμματα. Μόνημο σκηναϊκό είναι ένα ελιτιστικό περιβάλλον μακαριότητας, προκλητικά αντίθετο από εκείνο που ζούσε η πλειοψηφία του λαού. Έτσι, από τη συνείδηση και έντονη καλλιτεχνική ενσυναίσθηση, τον έρωτα και την αισθητική απόλαση, οι περισσότερο νέοι αυτής της παρατάξης βλέπουν την πολιτική σαν μια λιγότερο πλήρική δραστηριότητα που έδινε ταυτόχρονα και κάποιο σκαπό στην ανέμελη ζωή τους. Η πειθοσιολογική, άλωστη, δρόση των εθνικών αντιτασιακών οργανώσεων κυφορείται κυρίως μέσα σε καλλιτεχνικά πλαίσια – φιλικές κοσμικές συγκεντρώσεις φιλόμουσων – έτσι που η όλη εικόνα του

7. Α. Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι*, ό.π.
8. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π.
9. Βλ. Δήμος Θεός, *Φορμαλισμός*, ό.π., σ. 40.

νεολογιστικού αγώνα στην Κατοχή τείνει να εξωραϊστεί με την εξωπραγματικότητα του και να υποβαθμιστεί αισθητά η σημασία του, με την επίμονη αισθητική του απεικόνιση. Η πείνα λ.χ. δεν αντιμετωπίζεται όπως στα άλλα βιβλία, σαν καυτό ζήτημα ζωής ή θανάτου, αλλά αυτό που ενδιαφέρει είναι η αισθητική της πλειυρά (σ. 140).

Αυτή η αισθητική απεικόνιση πρέπει κατά κρίση λόγο ν' αναζητηθεί στο γόλο του αφηγητή, γιατί αυτός είναι πρωταρχικά υπεύθυνος για την υπαξεί της. Επίσης χρειάζεται να εξετασθεί η σχέση αφηγητή-πρωταγωνιστή. Κριτικοί, όπως ο Α. Σαχίνης, αποδίδουν στο έργο αυτοβιογραφικές ιδιότητες. Συνεκεκριμένα ο Α. Σαχίνης υποστηρίζει ότι σ' αυτό το βιβλίο, ο Δίωνας

«είναι ο ίδιος ο συγγραφέας» (σ. 163)¹⁰.

Αλλά και ο ίδιος ο Ρ. Ρούφος παραδέχεται στον Προλόγο της τριλογίας του ότι:

«ήταν έκδηλα τα αυτοβιογραφικά στοιχεία» (σ. 9).

Αρχικά είναι προφανές ότι το βιβλίο έχει απομνημονευτικό χαρακτήρα και αυτό διαπιστώνεται από τον τρόπο που αρχίζει τις διαφωρες ενόπτες ο αφηγητής. Εκτός του ότι κάνει άμεση αναφορά στο παρελθόν, χρησιμοποιεί ημερολογιακές εκφράσεις μνημών, εποχών, ακόμη και ακριβών χρονολογιών:

«Με κάτι σα νοσταλγία θυμόταν ο Δίων την εποχή[...]» (σ. 30)

«Μια από τις πρώτες μέρες του Γενάρη ο Δίων[...]» (σ. 38)

«Τον ίδιο Γενάρη άρχισαν οι παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο, και ο Δίων[...]» (σ. 41)

«Εκείνο το Καλοκαίρι[...]» (σ. 84)

«Μια μέρα του Ιουνίου ο Δίων καθόταν[...]» (σ. 91)

«Όταν η μνήμη του Δίωνα ξαναγύριζε στα καλάκαιρία της κατοχής[...]» (σ. 104)

«Το φθινόπωρο του 1943[...]» (σ. 142)

¹⁰ Α. Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι*, ό.π.

Παρατηρείται εδώ ότι αν και ο αφηγητής υιοθετεί την τρίτο-πρόσωπη αφήγηση – κι αυτό, με λίγες εξαιρέσεις, συμβαίνει με συνήθεια σ' όλο το βιβλίο – πράγμα που δείχνει ότι θέλει να αποστασιοποιηθεί από τους χαρακτήρες που περιγράφει και γενικά άσχετα αφηγείται, στο μεγαλύτερο μέρος η οπτική του γωνία είναι στενά δεμένη με τις σκέψεις, τα αισθήματα, τη δραστηριότητα και γενικά τη ζωή του Δίωνα την οποία και παρακολουθεί πιστά κι αδιάλειπτα. Μολονότι δε φαίνεται να μιλάει συνήθως για λογαριασμό του πρωταγωνιστή του, σε σημεία γίνεται προφανής η συμμετοχή του στα εξιστορούμενα, ακόμη κι όταν αναφέρεται στα αισθήματα του Δίωνα:

«Ο Δίων ταράχτηκε απ' τη σκηνή. Βλέποντας αυτή την αιτίαία μάζα να χτυπάει, με χαρρακτηριστικά παραμορφωμένα από το μίσος, λίγους ανυπεράσπιστους ανθρώπους, ένιωσε τέτοια αιτίαία κι αγανάκτηση που χωρίς καθόλου να σκεφτεί έκανε να πλαιοιάσει και να επείμει.» (σ. 22)

Οι λέξεις «αιτίαία μάζα» και «τέτοια αιτίαία κι αγανάκτηση» δείχνουν την εξωτερική επέμβαση του αφηγητή και προδίδουν το γεγονός ότι είχε παρασυρθεί συναισθηματικά.

Ας δούμε όμως τις εξαιρέσεις αφηγηματικής απουσίας όπου επικρατεί μια σύγχυση και ασάφεια που προξενείται από τον ατηρόσωπο τόνο:

1. «Ένα καλοκαίρι που πέσασε γρήγορα, αγνώριστα, κλώνοι κι ανοιχτές πληγές από τους καητούς που δε σου δόθηκε να δώσεις όσο ήταν καιρός. Ήλιος αδύγιστος, παραμελημένος κάρθης περλιτής σκιάς. Κάθε χτύπημα σκληρό, τριλιμέγιστο, σφυρί ενός χρησιμοποιήτου θεού αγέστατου κι αθάνατου, που θέλει τους ανθρώπους του χυμένους από καθαρό μετάλλο.» (σ. 110)
2. «Χάθηκε η θάλασσα, χάθηκαν τα μάτια... Τι έμεινε πια για να πολεμήσεις; Πολλή κούραση, θεέ, κι όλα αδειανά. Το ζήτησ' φωνή μεταμορφωμένο σε πέτρα, το λαμπρό κρυσό σε ζήτησ' Εκείνη η μουσική ακουγόταν πάντα, χωρίς κανένα νόημα πια, σαν του οργανοπαίχτη που ξαναπαίζει σκοτωμένες μελωδίες με

την ελπίδα μιας αδύνατης ανάστασης. Πολλή κούραση... Κι όμως, μέσ' απ' αυτή, πέσ' απ' αυτή, γέννημα του ηλιακού θεού και της σιωπηλής προουταγής, η ψυχρή απόφαση της αντίστασης ως το τέλος. Της μάχης για τη μάχη. Κι ας είναι να περάσουν στο τέλος οι βάρβαροι.» (σ. 110)

Στο πρώτο παράθεμα 1 το «σου» είναι αυνηματικό γιατί δεν διασαφηνίζεται ποιος απευθύνεται και σε ποιον. Μιλάει ο αφηγητής για τον Μιχαήλ, για τον οποίο έκανε λόγο και πριν στην προηγούμενη ενότητα, ή για τον Δίωνα; Η μήπως ο τελευταίος αναφέρεται στον εαυτό του; Αυτό το αναδρομικό παράθεμα – που δεν είναι παρά εσωτερικός μονόλογος και χαρρακτηρίζεται από ένα μεταλλικό τόνο αναπόλησης κι ένα αισθηματικό κι απογοήτευσης για κάτι που πέσασε, και δεν πραγματοποιήθηκε τελικά – λειπυργεί σαν ένα ιντεγμέδιο αυτοκριτικής του ίδιου του αφηγητή Δίωνα (άσχετα αν κι εδώ δίνεται η εντύπωση πως ο αφηγητής είναι ο ίδιος ο Δίωνας). Αυτό μπορεί να συναχθεί από τα ενδιάμεσα συμφραζόμενα όπου γίνεται λόγος για τη Λίσα, τον πρώτο αποτυχημένο έρωτα του Δίωνα, καθώς και για την εντεινόμενη απειλή καθόδου των «βαρβάρων», δηλαδή του κομμουνιστικού κινήτου. Απ' τη μια λοιπόν (παράθ. 1) υπάσχει διάψευση προδοτικών, πιθανόν εφροτικών, κι απ' την άλλη (παράθ. 2) πρόθεση για συνέχιση του έστου κι ανέλιπτου αλλά αξιοπρεπούς αγώνα ως το τέλος. Και οι δυο παράγοντες, του έρωτα και της κατάστασης (του εμφυλίου πολέμου) αφορούν άμεσα το Δίωνα γιατί έχουν επηρεάσει και θα επηρεάσουν ποιολόμοφα τη ζωή του. Δεδομένου λοιπόν ότι σ' αυτό το πρώτο βιβλίο ο νεαρός Δίωνας δεν αυτοβιογραφείται έμμεσα μόνο και μόνο για να «ξαναζήσει μια ορισμένη ατιμωφαια» (σ. 12), όπως διευκρινίζει για τον εαυτό του ο ίδιος ο συγγραφέας σε σημείωση του στην αρχή του βιβλίου, αλλά περιεσώτερο για να επιχειρήσει ένα είδος αυτογνωσίας του εαυτού του και της κοινωνικής τάξης του στη διάρκεια εκείνης της ταραχώδους περιόδου, η μικρή ενότητα στη (σ. 110) αποτελεί κάτι σαν σχολίο, ατολογισμό ή αυτοκριτική στην έως τότε πορεία του. Προέκειται για μια συζήτηση με τον εαυτό του που δεν βοηθάει μόνο εκείνον να καταλάβει και να διασαφηνίζει ορισμένα πράγματα, αλλά έμμεσα και τον αναγνωστέ. Γι' αυτό αν και περιορίζεται στον εσωτερικό μονόλογο

και στη στοχαστική, φιλοσοφική διάθεση, ο αναγνώστης καθοδηγείται κατά κάποιο τρόπο στο πώς να αντιδράσει στο χαρακτήρα του Δίωνα. Παράγεται, ωστόσο, μια σύγχυση όχι μόνο από το γεγονός ότι και στα δυο παραθέματα δεν είναι βέβαιο για ποιον γίνεται λόγος, αλλά και από το γεγονός ότι ο αντίθετος χαρακτήρας η συμμετοχή της φύσης και η λυρικήτητα που δημιουργείται απ' αυτή φαίνεται περσιτική, χωρίς να παίζει κανένα λειτουργικό ρόλο αφού το δεύτερο μέρος του πρώτου παραθέματος (« Ηλιος[...] μετάλλο») δεν δέχεται οργανικά με το πρώτο μέρος, ούτε και βγάζει νόημα. Το ίδιο και με το δεύτερο παράθεμα, δεν είναι μόνο η αορισία και ασάφεια του «πολεμήσεις» που προβληματίζει, αλλά παράλληλα η αιτιολογιστική της αιτιασιόδοξης ρομαντικής διάθεσης – με τη χρήση ακαθόριστων και ξεκαθίστατων αλληγοριών και μεταφορών – προκαλεί σύγχυση γιατί δεν γίνεται αντιληπτό πώς αιτιολογείται το επαναληπτικό «πολλή κοίραση» αφού δεν έχει προηγηθεί δράση. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για ψυχική κούραση που οφείλεται στην ερωτική απογοήτευση. Ωστόσο, το «Χάθηκε η θάλασσα, χάθηκαν τα μάτια[...] Τι έμεινε πια για να πολεμήσεις;» δεν είναι καθόλου πειστικός και πετυχημένος συνδυασμός ή συνειρμός, γιατί λογικά δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί ή συσχετισθεί η ερωτική απογοήτευση με το αντιποσειτικό πνεύμα (την πρόθεση και αποφασιστικότητα για δράση) που προβάλλεται στο τέλος.

Ωστόσο, το στοιχείο της «λυρικήτητας» και στα δύο παραθέματα, στο πρώτο με τη φύση και στο δεύτερο με τη φύση, τον έρωτα, ή το αίσθημα «ποιητικότητας», δηλαδή ο εξωραϊσμός των πραγμάτων με τη λεκτική ερησιότητα, λειτουργεί σαν ιδεολογικό στήριγμα – όχι αναγκαστικά σαν πολιτική ιδεολογία – τροφοδότησης του μύθου που είναι η πρόθεση για δράση, αντίσταση. Προβόλεται για ένα στοιχείο υποκατάστατο στην έλλειψη δράσης και ταυτόχρονα ένουση για δράση. Απ' αυτή την άποψη η σύγχυση, με τις ποιητικές εξάρσεις, λυρικήτητα κ.λπ., είναι δικαιολογημένη γιατί αποτελεί ένα κοινό χαρακτηριστικό των εφηβών. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για την ερωτική απογοήτευση η οποία σχετίζεται λογικά και άμεσα με την πρόθεση για δράση, όπως δείχνει ο αφηγητής αγνώστες, γιατί τα στοιχεία αυτά λειτουργούσαν σαν αίτιο-αιτιατό. Η δράση αντιπροσωπεύει το υποκατάστατο ερωτικού συντρόφου που λείπει από τον Δίωνα:

«Με τον ίδιο τρόπο που άλλοτε κατάφευγε ο' εντατική σοματική άσχηση για να δαμάσει τις ορμές του και να τις μετουσιώσει σε δύναμη και αυτοκυριαρχία, έτσι και τώρα δινόταν με μέθη στην πολεμική ετοιμασία: αυτή μυστικά αντικαθιστούσε το σώμα του εγκαταμένου κοριτσιού που δεν μπόρεσε να γίνει δικό του[...] τα όνειρα μάχης, εξόντωσης των κομμουνιστών κι επιβολής αποτελούσαν αναληρωμάτα για ερωτικούς πόθους που δεν πραγματοποιούνταν.» (σ. 118)

Αυτός ο λεκτικός εξωραϊσμός και η λυρικήτητα συμβάλλουν στο να ενταθεί η πρόθεση για δράση και να πραγματοποιηθεί το «όνειρο» που είναι η αντίσταση κατά της αυξανόμενης απειλής του κομμουνιστικού κινδύνου.

Το ίδιο πρόβλημα προσδιορισμού του αφηγητή (δηλαδή για το αν είναι ή όχι ο Δίων), αντιμετωπίζεται στην πρώτη παράγραφο του τρίτου κεφαλαίου που είναι διατυπωμένη ως εξής:

«Μήπως κάνω λάθος, τώρα που τόσα χρόνια πέρασαν; Μήπως το προαίσθημα δεν είχε σταθεί τόσο δυνατό κι ενσώονιο, κι όχι αυτά είναι μονάχα μια συνειδητή προβολή της μεταγενέστερης επιθυμίας να περιβληθεί η μοίρα – η τύχη ίσως – τον επισημότερο μανδύα της ανάρκης; Τι είναι που κάνει το προαίσθημα τόσο τραγικό και μαζί τόσο γαλήνιο, μ' έναν τρόπο; – Από την ώρα που ένας άνθρωπος ξέχει πως θα πεθάνει και μοιλοτούντο ακολουθεί πιστά, καθαρά, το άστρο που οδηγεί στο γκρεμό – ίσως αυτή η ελευθερία να στάθηκε τόσο μεγάλη[...]» (σ. 153).

Αρχικά, αυτές οι χρονικές ακαθοριότητες («τώρα που τόσα χρόνια πέρασαν») δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο την αφηγηματική εξέλιξη γιατί δημιουργούν χρονικό αποπροσανατολισμό. Σύγχυση δημιουργείται και από την αβέβαιη ταυτότητα του αφηγητή που υποβάλλει ερωτήσεις στον εαυτό του και από τον φιλοσοφικό, γενικευτικό τρόπο ομιλίας του. Αυτή, ωστόσο, η δυσανασχέτιση είναι παροδική γιατί άμεσα μετά απ' αυτή την παράγραφο, η αφήγηση συνεχίζεται κανονικά ως άμεση διήγηση, έτσι που γρήγορα ο αναγνώστης προσανατολίζεται. Έτσι, τίθεται το ερώτημα του πό-

λου που παίζει η αρχική παράγραφος. Είναι φανερό ότι πρόκειται για μια παραμβολή του αφηγητή-Δίωνα. Το ότι είναι ο Δίωνας γίνε-ται προφανές καθώς προχωρεί η ιστορία. Ο αφηγητής-Δίωνας αποσκοπεί να σχολιάσει, όπως στα προηγούμενα παραθέματα, τα πράγματα, κάνοντας νύξεις για την εξέλιξη της ιστορίας, με το να θίγει λ.χ. φανερά την επικείμενη συνειδητή πορεία προς το θάνατο του Μιχαήλ. Ταυτόχρονα προβαίνει σ' ένα διδακτισμό, έτσι που με τη χρήση του εσωτερικού μονολόγου, και ιδιαίτερα με τις επαναληπτικές ερητοδικές ερωτήσεις, δημιουργεί μια συγκινησιακή υποβολή γιατί ο θάνατος του Μιχαήλ παρουσιάζεται σαν δεδομένο, σαν να πρόκειται ήδη για τελεσμένο γεγονός («ίσως αυτή η ελευθερία να στάθηκε τόσο μεγάλη»).

Μια παρόμοια ατμόσφαιρα ενόητα εσωτερικού μονολόγου, όπου κυριαρχεί ο λυγρισμός, επισημαίνεται στη σ. 183. Αποτέλεται από τρεις παραγράφους. Η πρώτη αναφέρεται στον Μιχαήλ, τον εξιδανικευμένο ήρωα του βιβλίου του οποίου ο θάνατος προδικα-γράφεται εδώ και γίνεται αφετηρία για τη δράση του Δίωνα. Χα-ρακτηριστικό είναι, στην προκειμένη περίπτωση, και το όνομα αυ-τού του ήρωα. Το Μιχαήλ, και όχι το κοινό Μιγάλης, δίνεται στην καθυπερσοσιανική μορφή του για να ταυτιστεί μ' εκείνο του αφ-χάγγελου Μιχαήλ και να εξιδανικευθεί έτσι ο χαρακτήρας. Στη δεύτερη παράγραφο μιλά πάλι ο αφηγητής-Δίωνας κι αναφέρεται στον Μιχαήλ για τον οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη παρά-γραφο. Στην τρίτη παράγραφο κυριαρχεί ένα αίσθημα αισιοδο-ξίας που παρουσιάζει σαν ήδη αναπεφωμένο το πεομένο ηθικό των εθνικιστών. Έτσι σ' αυτό το σημείο πετυχαίνεται η ταύτιση Δίωνα-Μιχαήλ και ο αναγνώστης συνειδητοποιεί ότι ο Δίωνας θα είναι ο διάδοχος του Μιχαήλ.

Η ανωτερότητα των εθνικιστών παρουσιάζεται από κάθε άπο-ψη σαν δεδομένη. Από πλευράς ήθους λ.χ. η συμπεριφορά τους εί-ναι πάντα ιπποτική και άψογη. Έτσι, όταν ο Δίων βρίσκεται ανα-μειγμένος στις φουρτιικές συμπλοκές ποτέ δε χτυπάει από τυφλό φανατισμό κι εκδίκηση αλλά δίνει γροθιές στο στήθος

«από αθλητικό ένστιγχο, κι όχι στα γυνάδια, όπως θα μπορού-σε.» (σ. 38)

Απεναντίας, οι αντίπαλοι χτυπούν βάνουσα κι ανέντητα με κον-σεβροσύνη κ.λπ. Αλλά και γενικά, τα στελέχη της εθνικιστικής παρατάξης παρουσιάζονται σχεδόν σαν άγγελοι:

«αγαθοί επιστήμονες γεμάτοι αφέλεια και καλές προθέσεις[...] εξακολουθούσαν να πρεσβεύουν το θεωρητικό κήρυγμα και την ατομική της βίας σαν τα μόνα ηθικά μέσα αγώνα.» (σ. 46)

Αυτό όμως είναι παραπλανητικό γιατί αφηγεται να εννοηθεί ότι αυτή η στάση οφειλόταν μόνο στις καλές προθέσεις, πράγμα που είναι ανακριβές γιατί, όπως διαφαίνεται από την ίδια παρά-γραφο, δεν υπήρχε μεγάλη διάθεση και ενθουσιασμός για δράση από την πλευρά των εθνικοφρόνων:

«Τη στιγμή που για το Δίωνα και τους συντρόφους του γνώταν όλο και πιο φανερό πως μόνο η δύναμη κι η ετοιμότητα για δράση είχαν πιθανότητες νίκης[...]» (σ. 46)

Αυτό φαίνεται επίσης και στην ααγή του δεύτερου βιβλίου. Σ' αυτή την ατμόσφαιρα πρέπει να προστεθεί και η έλλειψη οργανωτικής πείρας και «πρακτικής πολιτικής ικανότητας» (σ. 46), όπως παρα-δέχεται ο αφηγητής, κάτι που είναι, άλλωστε, έκδηλο σε πολλά ση-μεία της τριλογία.

Ο χαρακτιριστικότερος, ωστόσο, παράγοντας ανωτερότητας των εθνικοφρόνων, που τόσο εμφανικά προβάλλεται σ' αυτό το βι-βλίο, είναι εκείνος της πλατιάς μόρφωσης και καλλιέργειάς τους. Αρχικά αυτό διαπιστώνεται από τη γλώσσα που μεταχειρίζεται τό-σο ο αφηγητής όσο και οι άλλοι χαρακτήρες, η οποία διέπεται από τη λόγω παράδοση και το στοιχείο του εξεζητημένου, πράγμα που διέγχει την αστική τους προέλευση:

«Ο Δίων Ξανακοίταξε τη σκοτεινή είσοδο της Λέσχης από όπου μπαίνουνβγαίνουν πλήθος άνθρωποι με φωνές και χαχανητά, με κατασρόλες και λαχανόφυλλα στα χέρια, και συλλογίστηκε με ίδια η λέξη, κι αγόμια πιο πολύ η δυτική Universitas, συνοδευό-ταν στη φαντασία του από παραστώσεις γεμάτες πνευματικό

μέγεθος, δέος και δύναμη!...] πρόγονοι έτοιμοι να σκοτωθούν για τη γλώσσα του ευαγγελίου!...] Τον τρωινό τόνο έδωσαν τα κόκκινα συνθήματα στους τοίχους των πανεπιστημιακών κτιρίων: «Ψωμί, νερό και φως!», «Λευτεριά, μόρφωση, σαφάνια δράγμα λάδι!» – όλα με την υπογραφή ΕΑΜ. Κι όμως κάτι έμεινε από την αρχική παράσταση Universitas, κάποια ελπίδα και κάποια απόφαση.» (σ. 19)

Η τάση ελιτισμού, εκλεκτικισμού και υπεροψίας είναι έκδηλη τόσο στο πνεύμα του Δίωνα όσο και στην ίδια τη γλώσσα, που χρησιμοποιεί με το πάθος του για τις ξένες λέξεις, γερμανικές, λατινικές. Δεν νιώθει θλίψη για την κατάντια του λαού του – αυτόν τον αγνοεί, τον περιφρονεί, τον βλέπει σαν μίσωμα που μόλυνε τον ιερό χώρο του Πανεπιστημίου – αλλά για την κατάντια και διάψευση της αρχικής του παράστασης του *Universitas*: «Όσο, η ίδια η λέξη «μόρφωση» στον τοίχο του Πανεπιστημίου αποτρέπει ειρωνεία στον ταξικό χαρακτήρα των συλλογισμών του Δίωνα αλλά και πρόκληση, γιατί το νόημα του ίδιου του συνθήματος είναι πως η μόρφωση πρέπει να είναι δικαίωμα όλου του λαού, όχι μόνο μερικών προνομιούχων της τύχης. Η γερμανοφιλία όμως του Δίωνα και ο θραυματισμός του για τη γερμανική κουλτούρα διαπιστώνεται όταν τη συσχετίζει με τον «πρωσοπικό του μύθο» (σ. 40), καθώς επίσης και από τον παραλληλισμό που γίνεται μεταξύ του «υπερθεωτικού χαρακτήρα της μεγάλης γερμανικής σκέψης» και της «ελληνικής ελευθερίας» (σ. 19). Ένας άλλος τρόπος γλωσσικής διαφοροποίησης του Δίωνα από τους αντιπάλους του είναι η προφορά μιας λέξης. Όταν απευθύνεται στους φοιτητές, τους αποκαλεί «Συνάδελφοι!», ενώ οι κομμουνιστές επιμένουν να το προφέρουν «Συνάδελφου» (σ. 35). Εκτός από τη γλώσσα, η οπτική μέσα από την οποία ο Δίωνας βλέπει και κρίνει τα πάντα αποκτά αισθητικές διαστάσεις:

«ο καθηγητής μίλαγε μ' αληθινό πάθος για τον Πλάτωνα και τον Νίκο, το ευρωπαϊκό πνεύμα και την "ανέλιξη", κι ο Δίων βυθιζόταν σε αυτή την προεισαγωγική ηδονή γνώσης σα σε μουσική ή σ' ερωτική μύηση, ώσπου ο καθηγητής αναφρέθηκε στον Hegel.» (σ. 18)

Αρεναντίας οι κομμουνιστές παρουσιάζονται "εκ φύσεως" αντιαισθητικοί τύποι ακόμη και «φρατοκίως». Λέει λ.χ. ο Στέφανος:

«πιστεύω ότι οι φάτσες των περισοδέσεων κομμουνιστών θάπρεπε να καταργηθούνε για λόγους δημοσίας αισθητικής.» (σ. 26)

Και κύριος λόγος είναι ότι χρησιμοποιούν τη βία και τρομοκρατία σαν μέσον του σκοπού τους. Λέει λ.χ. ο Μιχαήλ:

«όταν ακούς τη λέξη "κομμουνιστής", τι φαντάζεσαι αμέσως; Έναν άνθρωπο σκληρό, απολίτιστο, βίαιο, φραντικό, γεμάτο φθόνο για κάθε ομορφιά κι υπεροχή.» (σ. 135)

Παρουσιάζει π.χ. το Γιαννόπουλο σαν αδιότακτο και ασπνεϊδητό, έτοιμο να κάνει οτιδήποτε που θα εξυπηρετούσε τους σκοπούς της παράταξής του:

«Ήταν φανερό πως καιμιά αμφιβολία, καιμιά τύψη δε θα τον βασάνιζε στην πορεία του.» (σ. 44)

Και οι κομμουνιστές θεωρούνται πρωταρχικά υπαίτιοι για την τροπή του αγώνα που, όπως διαπιστώθηκε και *Στα Δόντια της Μολάπτερας*, σταδιακά μεταβλήθηκε σε εξοντωτικό. Παρατηρεί ο αφηγητής της τριλογία:

«οι κομμουνιστές είχαν επιστρατεύσει, για να τα βγάλουν πέρα, μαχαιροβγάλτες από κείνους πουμέλε να ματοκλώσουν μετ'ά ένα χρόνο την Αθήνα!...] Δεν ήταν πια αγώνας προπαγάνδας, ιδεολογιών και ψήφων!...] Ήταν μια πάλη γυμνή, σκληρή, ολοκληρωτική· οι ζωές έπαιναν να λογαριάζουν.» (σ. 57)

Ο αφηγητής καταφέρνει σ' αυτή την αισθητική απεικόνιση της κατάστασης για να κάνει τους αναγνώστες να συνειδητοποιήσουν την ανθρωπιά και την πνευματική ανωτερότητα των νέων εθνικιστών, παρουνιάζοντας τους σαφώς σαν τους καταλληλότερους υποψήφιους διαδόχους της πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας της

χώδας. Για να πετύχει κάποια αξιοπιστία και να μη φανεί εντελώς μονόπλευρος στις απόψεις του, επιχειρεί να επιφέρει κάποια ισορροπία με το να επικρίνει τους βολεψιάκηδες εθνικιστές. Καταγγέλει π.χ. το φιλοσοφιστικό του Ρένου (σ. 59), κατηγορεί την παλιά αστική τάξη για ανικανότητα να «συνλάβουν το τρομαχτικό μέγεθος των πραγμάτων» (σ. 144) και με το να παραδέχεται την ανεπιθύμητη και ατασάδεκτη αλλά αναγκαία συμμεχία «με υποκείμενα που αποτελούσαν χλευασμό των ιερών στον αγώνα» (σ. 99). Επίσης αυτό διαπιστώνεται και στη σ. 150. Ιδιαίτερα φαίνεται να επικρίνει τον τύπο εθνικιστή που αντιπροσωπεύει ο Κορκός. Στη σ. 28 π.χ. δείχνει τον Κορκό να αναπτύσσει κάπως εκτεταμένα την ιδεολογία του ως ιδανική. Ο Κορκός μιλάει για το κλασικό πνεύμα, «το ελληνικό κλασικό στοιχείο» πάνω στο οποίο θέλει να βασίσει την αυθεντικότητα της εθνικής ταυτότητας της πατρίδας του και το οποίο νομίζει ότι δίνει στην ιδεολογία της κάποιο κύρος και αξιοπιστία. Έτσι, βλέπει την πατρίδα του σαν τους συνεχιστές των ιδανικών και της μορφάς του Έθνους. Αντίθετα οι νέοι εθνικιστές, όπως ο Δίον και ο Μάγκος, αναφέρονται μεν στην αγία ελληνική ιστορία, αλλά αυτό που τους συγκινεί περισσότερο είναι συγκεκριμένα γεγονότα ηρωισμού και αγότερο αυτό το αόριστο «κλασικό πνεύμα» που ατασολοεί τον Κορκό. Έτσι λ.χ. χρησιμοποιούνται σκηνές ηρωισμού από την ελληνική ιστορία όπως:

«στο μυαλό του Μάγκου τριγυρίζαν εικόνες Στασιατών που χτενίζονταν μ' επιμέλεια πλιν από τις Θεμιστούλες, "Οι Μήδοι επί τέλους θα διαβούνε[...]"» (σ. 138)

Αυτή η συναισθηματογόνα ταύτιση θέλει να δείξει πόσο πιστοί στα πατριωτικά ιδανικά τους ήταν οι εθνικόφρονες που, όπως και οι αγχάλιοι Στασιτίδες, ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν και να πεθάνουν τίμια και αξιοπρεπώς, όπως το επέβαλλε η παράδοση. Όλα αυτά ο αφηγητής τα κάνει για να καταλήξει και να δείξει πως η μόνη λύση ήταν οι νέοι αδιάφοβοι εθνικιστές που έπρεπε να επιμυθούν όλη την ευθύνη:

«Όλο το βάρος έπεφτε στους ώμους λίγων νέων.» (σ. 147)

Σ' αυτό το πρώτο βιβλίο, ο αφηγητής παραδέχεται την αδιηγήτη ανωτερότητα των κομμουνιστών χάρη στην οργανωτική τους διάφορα σημεία δίνει την εντύπωση ότι ο λαός παρασύρθηκε από τα δημαγωγικά συνθήματα των κομμουνιστών, διαπιστώνει ότι αιτία της απόλειπας εδάρους της εθνικιστικής πατρίδας είναι η αδράνεια της. Αλλά στην προκειμένη περίπτωση προοσταθεί να δικαιολογήσει αυτή την παθητική στάση, παρουσιάζοντας την σαν γνώρισμα του φιλελεύθερου πνεύματος:

«Το περσιό ήταν το νόημα κάθε ουσιαστικής ζωής. Γυναικές μόνο για ανεπαγωγική, χωρίς στολίδια κι αρώματα – όλοι να δουλεύουν εφτά ώρες τη μέρα και νύχτων ομοιόμορφα υγιεινά σπύτια κι ανεύσεις χωρίς τίποτα το περσιό – ήταν εφιαλτικό.» (σ. 140)

Φτάνει δε στο σημείο να ταυτίσει τη θεωρία με την πράξη:

«Ο Μιχαήλ είχε πει μερικά ενδιαφέροντα πράγματα: πως η θεωρία κι η πράξη δεν είναι τόσο διαφορετικές όσο φαίνονται, και πως κι οι δυο είναι ενδάλασοόμενες φάσεις στην κατάχτηση του απόλυτου» (σ. 141).

Μπορεί να ειπωθεί ότι αυτό το επιχειρήμα χρησιμοποιείται για να δικαιολογηθεί η θεωρητική φύση και δομή του βιβλίου, δείχνοντας έτσι ότι η θεωρία δεν είναι άχρηστη αλλά αποτρέπει προϋπόθεση της δράσης που θ' ακολουθήσει στο δεύτερο βιβλίο. Επίσης ο αφηγητής, μολονότι παραδέχεται τη χρεωκοπία της παλιάς γενιάς, δείχνει ότι το «όνειγο» των εθνικιστών σταυροφόρων δεν είναι το γκρέμισμα αυτού του παλιού κόσμου και η δημιουργία ενός νέου, αλλά η παρεμπόδιση του να γκρεμιστεί αυτός ο παλιός κόσμος. Κι εδώ λοιπόν η στάση τους δεν είναι δημιουργική, δεν οραματίζονται κάτι νέο, όπως οι κομμουνιστές, αλλά παθητική και αντιδραστική. Η μόνη αληθινή δράση που διαπιστώνεται στη *Ρίξα του Μύθου* είναι όταν οι εθνικιστές φοιτητές βοηθούν έμπρακτα τους βομβοδηληττούς Πειραιώτες που ζήτησαν άσυλο στην Αθήνα (σ. 160). Πέρα απ' αυτή την ενέργεια υπάσχει μόνο θεωρία και τάση για δράση (σ. 71), να πραγματοποιηθεί το «όνειγο» (σ. 10-14).

Συνοψίζω τις λογοτεχνικές αδυναμίες που ήδη επισημάνθηκαν: πληθωρικές εκφράσεις και βερβιαλισμοί, χωρίς την αντίστοιχη εξισοροπητική δράση, δημιουργούν ανισοροπία στο κείμενο και το κάνουν κουραστικό και ανιαρό. Έλλειψη αμεσότητας, που οφείλεται στην απομνημονευματική υφή του έργου, με τις αναδρομές στο παρελθόν, χωρίς αρκετό ζωντανό διάλογο. Αφηγηματικές δυσχερείες που προκύπτουν από την αφηγηματική ασυνέπεια με την σύγχυση που δημιουργεί ο αιχρώστος τόπος. Αιχρώστες ενότητες, εσωτερικός μονόλογος, ταύτιση αφηγητή-πρωταγωνιστή, παρειαβόλες αφηγητή χωρίς συνοχή, χρονικές ακαθολογίες, υπερβολικός εξωθαισιμός προσώπων και πραγμάτων, όπως λ.χ. η προβολή και ηρωοποίηση του Μίχαηλ και η εξιδανικευμένη μορφή του που τίποτα στο μυθιστόρημα δεν τη δικαιολογεί (σ. 24-25) —όπως και οι επιπόλαιοι λόγοι που τον έκαναν ν' αποχωρηθεί από το κομμουνιστικό κόμμα (σ. 41 και 121). Επίσης η περιττή συμμετοχή της φύσης που δεν δικαιολογείται. Τέλος, ο δογματισμός και οι ασυνέπειες στη στάση του αφηγητή αποτελούν σοβαρά λογοτεχνικά μειονεκτήματα. Διαφωνώ λοιπόν με τον Α. Σαχίνη ο οποίος επιμένει να θεωρεί τις αδυναμίες του έργου ιδεολογικές και όχι λογοτεχνικές, όταν λέει:

«οι αντιρρήσεις αυτές δεν αφορούν στην λογοτεχνία και στην λογοτεχνική έκφραση. Στη Ρίζα του Μύθου μπορεί να θέλαμε να υπάσχουν άλλα πράγματα, όμως αυτά που υπάσχουν είναι αισθητικά δικαιωμένα.» (σ. 163)¹¹

Το δεύτερο βιβλίο της τριλογίας *Πορεία στο Σκοτάδι* αποτελείται από πέντε κεφάλαια: 1. «Η Απόφαση», 2. «Η Προβλεψιά», 3. «Γ' Αγγλική Αποστολή», 4. «Το Βάρος του Σταυρού», 5. «Το Σχίμα του Σταυρού».

Ο θάνατος του Μίχαηλ υπήρξε ο σηματοδότης δραστηριοποίησης των νέων διανοουμένων εθνικιστών, ενταγμένων στο ειδικό εθελοντικό σώμα του Ιερού Λόχου. Κι εδώ, όπως και στο προηγούμενο βιβλίο, ένα έντονο πνεύμα εκλεκτικισμού κυριαρχεί στον

11. Α. Σαχίνης, *Νέοι Πεσόγράφοι*, ό.π.

τρόπο που περιγράφεται αυτό το σώμα, αλλά και γενικότερα, το αίσθημα ταξικής, ακόμης και βιολογικής ανωτερότητας συνεχίζεται κι εδώ. Ο αφηγητής, για να δείξει πειστικά ότι φυσικοί συνεχιζόμενοι των ελληνικών ιδεωδών είναι η νέα γενιά των εθνικοφρόνων αριστοκρατών διανοουμένων, ταυτίζει τους ταρτινούς αγώνες μ' εκείνους της αρχαιότητας. Ο όρκος των Ιερολογιτών λ.χ. είναι εκείνος των «αρχαίων Αθηναίων εφηβών» (σ. 195) πράγμα που, κατ' αυτών, του προσοδίδει μεγάλη αλήγη καθώς επίσης και την ταυτότητα του γνήσιου εθνικού αγώνα.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρων είναι ο τρόπος που παρουσιάζεται αυτή η ταύτιση αρχαιότητας, Βυζάντιου-πολιτείας, Εκκλησίας. Αρχικά παρουσιάζεται ως αστεία:

«Ποιανού ιδέα ήταν ο συνδυασμός του Μητροπολίτη και του όρκου των εφηβών; γώπησε κάποιος γελώντας» (σ. 195).

Αυτό όμως είναι προσιτοητό γιατί στην πραγματικότητα ο Δίων πιστεύει σοβαρά και ακράδαντα στον αγώνα κατά των δύο εχθρών, των:

«δύο βαρβάρων που μάτωναν και βασάνιζαν τον ελληνισμό. Οι κομμουνιστές δολοφονούσαν τη νύχτα, οι Γερμανοί ντυφάκιζαν την ημέρα.» (σ. 195)

Η ίδια τακτική αρχικής προσποιητής αφέλειας για κάτι που αργότερα θα εξυμνηθεί, ακολουθείται και στην περιπτώση συνάντησης του Μητροπολίτη. Ο Δίων παρουσιάζεται αρχικά προκατειλημμένος για τον κλήρο:

«δεν είχε μεγάλη ιδέα για τον κλήρο γενικά. Περίμενε έναν παχύ γελαστό παπά που θα τους πρόσφερε γλυκό του κουταλιού και θα τους ενθάρρυνε με κοινοτοπίες.» (σ. 204)

Αμέσως μετά εξαιρείται ο γόλος του κλήρου και της ορθοδοξίας και αφήνεται να εννοηθεί πως η πραγματικότητα διαψεύδει τις οποιοδήποτε προκαταλήψεις. Εδώ είναι ευνόητο να εξαιρείται ο γόλος του κλήρου και της ορθοδοξίας η οποία αποτελεί αναπό-

οπιαστο μέγος του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στον οποίο μένει πιστή η ετισημη ιδεολογία των εθνικιστών:

«Ποτέ οι ρεις νέοι, που ξεκινούσαν τώρα με τη σειρά τους να πολεμήσουν, δεν είχαν οραματιστεί με τόση δύναμη το πόσο αδιάσπαστη συνέχεια αποτελούσε ο αγώνας τους μ' όλους τους αγώνες του έθνους, και το πόσο είχε θέση σ' αυτούς τους αγώνες η ελληνική τούτη ορθοδοξία – κομμάτι του έθνους, αργόμνητοι αγωνιστές δεσποτάδες, αυτοκρατορικές αναμνήσεις – “νικας τους βασιλείς κατά βαρβάρων δωρούμενος” – η εκκλησία αυτή με την πορφή που ευλογεί το ελληνικό ξίφος, που μπαίνει μπροστά στις εξεγέρσεις της φυλής. Μια εκκλησία χωρίς θεολογία, χωρίς χριστιανική ηθική, χωρίς τίποτα το πανανθρώπινο. Μονάχα τρεχιά αγωνιστική βούληση στην υπηρέσία του ελληνισμού.» (σ. 205-206)

Αυτή η αγχική υποτιθέμενη αφέλεια αποβλέπει στο να δείξει ότι ο Δίων δεν είναι προδιατεθειμένος ή προκατειλημμένος ένεκα της ιδίας του της ιδεολογίας, αλλά η τελευταία έρχεται σαν φυσικό επακόλουθο αφού επιβεβαιώνεται από την ίδια την πραγματικότητα. Έτσι, εκτός του ότι αποκομίζεται η εντύπωση ότι ο Δίων είναι να ανακαλύπτει για πρώτη φορά μια άγνωστη πτυχή της ιδεολογίας του, αυτό αποκτά μεγαλύτερη αξιοπιστία με το να παροιάζεται σαν ατροοδόκητο κι όχι σαν δεδομένο γεγονός.

Το αίσθημα ανωτερότητας, όχι μόνο συνεχίζει να κυριαρχεί στη σκέψη και στη συνείδηση του Δίωνα αλλά είναι σα να του έχει γίνει έμμονη ιδέα. Διαρκώς συγκλίνει και διαφοροποιεί τους νέους της παρτάξης του με τους άλλους για να δείξει τη χτυπητή ανινομία και τη φυσική υπεροχή τους και μ' αυτό να υπενθυμίζει ταυτόχρονα ότι αυτή η υπεροχή, που παροιαίζεται σα να προκύπτει για κάτι το θεοτάλο, αρκεί για να τους καταστήσει φυσικούς συνεχιστές της μοίρας του τόπου:

«Ο Δίων αναγοιτήθηκε αν αυτή η παρτήρηση αφορούσε μονάχα τη χτυπητή, αυτονόητη αντίθεση ανάμεσα στα χείρα ενός σπουδαστή κι ενός εργατικού, ή αν ο Κώστας είχε πιο πολλή σι-νείηση της καλής του γάσας απ' ό,τι έδειχνε συνήθως.» (σ. 208)

Η ιδέα του «αισθητικού» των εθνικοφρόνων δεν χρησιμοποιείται στο δεύτερο βιβλίο, στο βαθμό που διαπιστώθηκε στο προηγούμενο, αλλά όπου χρησιμοποιείται – ιδιαίτερα στην αγχή–πρωι φύει ο Δίων για τ' αντιρικά, είναι φορημένο με επιτόλαιες υπεβολές που δεν πειθούν καθόλου. Οι λόγοι π.χ. που δίνει ο Κώστας τόσο για την αγχική ένταξη του στο Κομμουνιστικό Κόμμα όσο και για την αποχώρησή του απ' αυτό είναι αστείοι:

«γύρευε φασαγία και περιπέτεια, κι αυτές του είχαν υποσχεθεί οι κομμουνιστές. Λίγο αργότερα όμως[...] βρίσκοντας ανυπόφορο να δέγονταν καρτία σ' όνομα της κοινωικής δικαιοσύνης, είχε βρίσει τους συντρόφους του κι είχε παρτηθεί απ' την κομμουνιστική νεοαία.» (σ. 208)

Το ότι η ιδέα του «αισθητικού» είναι αναπόσπαστα συννημμένη με την όλη ιδεολογία και ψυχοσύνθεση των προοιστέων εθνικιστών (και ιδιαίτερα του Δίωνα), φαίνεται και στο ακόλουθο παράθεμα, όπου φτάνει στο σημείο να ταυτίσει μια χειροιαστική τραγωδία με την αισθητική της ποιήσης:

«Εκεί μέσ' στα κατιομένα ερείπια κάθονταν καιιά φορά δυο-τρεις γέροι, αμύλητοι μπροστά στα λυοστά καλάβια πονύχαν μείνει όθθα. Η εικόνα θύμιζε του Δίωνα κάτι παλιά θλιμμένα πονήματα που δεν τούχαν αγέσει ποτέ γιατί διατάραζαν την αι-σιοδοξία του.» (σ. 215)

Εδώ η υπεβολή γίνεται προοιστέρο άποη γιατί ο Δίων δεν βρίσκεται στο ανάλογο κλίμα και την άνεση των σαλονιών της Αθήνας, όπου οποιοδήποτε αισθητικό σχόλιο θα ήταν αποδεκτό, αλλά στη σκληρή πραγματικότητα του ανταρτικού των βονών. Η συσχέτιση και ο συνειρισμός λωτών φαίνεται άοχτος και άποχος (όπως και στη σ. 290).

Ο ίδιος ο Δίων, άλλωστε, έχει συνειδητοποιήσει το πόσο απο-φασιστικά έχει επηρεάσει η αισθητική την ιδεολογία τους και το παρδέχεται, κάνοντας σύγκριση κριτηρίων μεταξύ Λίγγου και Κώστα, αναφορικά με «ένα μελλοντικό προγραμμα ανήνωσης του επιπέδου ζωής των αγροτών»:

«εκεί που ο Δίγγος θα γύγευε στατιστικές για να πειστεί, στον Κώστα θ' αγκούσε η αισθητική στενοχώρια που του προξένοι-σε το σώμα μιας χρωδικής. Ίσως αυτός ο τρώπος, ο τόσο άμεσος, να μην ήταν ο χειρότερος. Έτσι δημιουργούνται ψυχολογικά οι ιδεολογίες, όχι με στατιστικές.» (σ. 213)

Η μεγαλύτερη υπερβολή όμως που αγγίζει τα όρια του παραλο-γισμού και φαιδρότητας είναι όταν ο Δίωγ κάνει τις ακόλουθες εκτιμήσεις για το Γεθμανό:

«Πρόσεξε καλύτερα το συνομιλήτή του. Λεπτά χαλαρηγιστι-κά, μεγάλο μέτρο, ευκίνητη φυσιογνωμία, μακριά δάχτυλα!...] η συνολική του υπόσταση πρόδινε έναν κόσμο και μια γάστα καλύτερης ποιότητας απ' αυτό που περιήμενε κανένας σ' έναν κοινό εθνοκοσοειδιστή!...] Ο Γεθμανός δεχόταν, ίσως μ' ένα τρώπο ήθελε, την ηρωική ήττα σαν την αισθητικότερη λύση.» (σ. 229-230)

Γενικά η όλη νοοτροπία του Δίωνα χαλαρηγίζεται από υπερο-φία. Ο τρώπος που σφέρεται για τους άλλους, για τον Κοκκό λ.χ. (σ. 241), είναι υποτιμητικός ενώ απεραντίας έχει μεγάλες ιδέες για τον εαυτό του και φαίνεται αιόλυτα πεπεισμένος πως είναι γεννη-μένος άρχοντας:

«Τώρα ο Δίωγ, ένας (ώπως φανταζόταν κι έλπιζε τον εαυτό του) από τους άρχοντες κατά φύση, βρισκόταν "θέσει" στα χέ-για του πρώτου τυχαίου καρβανιά, που μπορούσε να τον απο-πάγει και να τον προοβάλλει.» (σ. 369)

Από την αεχλή διαφρογοποιούνται οι Ιερολογίτες και προβάλλο-νται εμφανικά σαν κάτι το μοναδικό, σαν ένα είδος μοντέλου, αντι-προσωπευτικού των ιδεωδών και ιδανικών της εθνωκρατικής παρό-ταξης. Προβάλλονται σαν παραδέλιγμα πρως μίμηση, σαν το καμό-ρι όλου του ελληνισμού, ανεξάρτητα από ιδεολογίες και παρατά-ξεις. Ωστόσο, η υπεροχί αυτή διαπιστώνεται κυρίως θεωρητικά, μέσω ηητορικών και άλλων λεκτικών σχημάτων. Στην πράξη δεν κάνουν τίποτα το ιδιαίτερα εντυπωσιακό που να δικαιολογεί αυτή

την προβολή τους. Αυτή η διαφρογοποίηση πετυχαίνεται με διάφο-ρους τρώπους. Η υπεροχί διαπιστώνεται από την ίδια τη διαφρο-ποίηση τους. Το γεγονός ότι έχουν σαν οδηγό τη φιλοσοφία της φωτεινής προσωπιακότητας του Μιχαήλ και προσπαθούν να την εφαρμόσουν συνειδητά ακολουθώντας τα χνάγια του:

«Ο Μιχαήλ είχε σκοτωθεί μέσα στην αίγλη του ατόφιου θού-λου!...] Ο θάνατός του, γεμάτο μυστήριο κι ομορφιά, ανάμνηση πανάρχαιων λειτουργικών τύπων, είχε γίνει η γρία του μύθου που θ' άπλωνε κάποτε δροσερή σκιά πάνω από τη ζωή των συ-ντρόφων σταυροφόρων. Από το Μιχαήλ έμεινε η μνήμη της αναλοιότητας μορφής, τα δάκρυα όσων τον αγάπησαν κι ο όρ-κος να συνεχίσουν τον αγώνα του.» (σ. 319)

Ας σημειωθεί ότι ο Μιχαήλ ήταν εναντίον της βίας, δεν χρησι-μοποιούσε πιστόλι – το «Να μην αιμάνθεις, να μην τρέξεις!...] Αξιο-πρέπεια» (σ. 197), το γεγονός ότι γνώριζε το θάνατό του αλλά δεν προστάθηκε να τον αποφύγει και πορεύτηκε συνειδητά προς αυ-τόν (σ. 198) και τέλος το πιστεύω του:

«Είχε διδάξει τη συγχώρηση και την πλάτειάν ανθρωπιά, τη λι-γόλογη καλοσύνη» (σ. 384).

Όλα αυτά τα στοιχεία έχουν κάτι το θρησκευτικό και σχετίζονται με τη ζωή, το έργο και τη διδασκαλία του Χριστού. Κι αυτό είναι σκόπιμο. Μια παράταξη με θρησκευτικές αγκές θεωρείται πιο αν-θρώπινη κι αξιόπιστη σε ό,τι πρεσβεύει. Η επίσημη ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στην τριλογία είναι καταφανής. Άλλος τρώπος που τονίζεται η διαφρογοποίηση και υπεροχί τους είναι η μη υπόκρυψη τους στους υλιστικούς πειρασμούς της άνετης ζωής (σ. 222) και η ολόψυχη αφοσίωσή τους στο σκοπό του αγώνα. Επίσης ο διαχωρισμός της θέσης των Ιερολογιτών από εκείνη της βίας, κτηνωδίας και απανθρωπιάς που υιοθετούσαν τα Τάγματα Ασφαλείας (σ. 267). Αυτή η παρατήρηση διασταυρώνεται μ' εκεί-νη του αφηγητή της νομβρίας *Στα Δόντια της Μολάπετας* σχετικά με την αντιλαϊκότητα των Σωμάτων Ασφαλείας και τα ανορθόδοξα μέσα που χρησιμοποιούσαν. Ακόμη, η ιδιόρρυθμη ανορθόδοξη νο-

ορτοπία των Κοιλοδημητράϊων στον αγώνα αντιπαραβάλλεται για να τονιστεί το πνεύμα ανιδιοτέλειας των Ιερολοχιτών και η ηθική υπεροχή τους (σ. 285). Τέλος, η νόθευση του αγχικού σκοπού των Ιερολοχιτών με την εισχώρηση σ' αυτόν άσχετων στοιχείων εξαιρεί ακόμη περισσότερο το χαρακτήρα του Δίωνα και των πρώτων ιδρυτών του (σ. 305, 337).

Από την αγχή διακρίνεται ένα αίσθημα αντιπολεμισμού εκ μέρους του Δίωνα και της παρέας του. Η ίδρυση του Ιερού Λόχου δεν έγινε πρόθυμα αλλά διστακτικά και σχεδόν με το ζόρι:

«Στην αγχή δε βέβαιονταν, ύστερα δυοπιστούσαν, έπειτα έφραγαν όλες τις δυνατές αντιρρήσεις. Φαινόταν καθαρά πως η ιδέα του Ιερού Λόχου δεν τους είχε ενθουσιάσει. Ήταν αλήθεια πως στο τέλος είχαν δεχτεί, αλλά τόσο αργόθυμα[...]» (σ. 194)

Αυτό το αντιπολεμικό αίσθημα εντείνεται καθώς ο Δίων και οι συναγωνιστές του πηγαίνουν στο μέτωπο. Χαδακρηδοτική είναι η συνομιλία του Δίωνα με το Γερμανό στρατιώτη που πήγαυε στη μονάδα του:

«— Άμα τελειώσει αυτός ο πόλεμος, είτε ο Βιάου, θα γυρίσω και θα παντρευτώ τη φίλη μου. Τη λένε Γκρετλ και με περιμένει τρία χρόνια τώρα. Φυσικά —πρόσθεσε εμπιστευτικά— έχουμ κιόλας κοιμηθεί μαζί. Δε νομίζετε και σεις πως αυτό ήταν σωστό, αφού δεν μπορούσαμε να παντρευτούμε αμέσως; (σ. 210)

Ο Δίων είδε τη φωτογραφία της μικρής ξανθιάς Βιεννέζας και ξήληψε λίγο το Βιάου που είχε κάτι τόσο συγκεκριμένο να τον περιμένει στο γυμνάσιο.

“Εγώ γιατί πηγαίνω;” αναρωτήθηκε. “Για να προσπαθήσω να σκοτώσω τούτον δω, κι η Γκρετλ να περιμένει άδικα!...!” Τη γλίσχρη πόλεμος ανάμεσα σ' Ευρωπαίους” σκέφτηκε ο Δίων” (σ. 210)

Από λογοτεχνική άποψη, αυτό το παράθεμα, που θυμίζει παρόμοια από το *Οδοιπορικό του '43*, είναι το πλέον πειστικό και πετυ-

χημένο γιατί ο αφηγητής δεν μεταδίδει το αντιπολεμικό του μήνυμα με θεωρητικά σχήματα αλλά αφήνει τα πρόγυμνα να μιλούν μόνα τους, με το να χρησιμοποιεί την ατομειοματική μέθοδο της διαλογικής μορφής. Χωρίς μεγάλα λόγια, ο αφηγητής παίρνει μια συνηθισμένη περίπτωση δυο ανταπών στρατιωτών που τίποτα δεν τους χωρίζει σαν άτομα, που μιλούν αλλά και φιλικά για ζητήματα της ιδιωτικής τους ζωής, όπως τον έρωτα, τη νοσταλγία, τα όνειρα για το μέλλον. Έτσι εξανθρωπίζει αυτούς τους δύο νέους, τονίζει τον παραλογισμό του πολέμου και δημιουργεί δραματική ειρωνεία. Σ' αυτό συμβάλλουν δύο παράγοντες. Η ερωτική απογοήτευση του Δίωνα και κάποιο έγγος ξήλειας αφού δεν υπάρχει καμιά κοπέλα να τον περιμένει. Το αίσθημα ενοχής που βασανίζει το Δίωνα, αφού έχει συνειδητοποιήσει τη θέση του ως πιθανού μέλλοντικού δολοφόνου αυτού του νέου, και αιτία δυστυχίας της Γκρετλ. Έτσι, η αντιπολεμική του διαμαρτυρία κατά του παραλόγου πολέμου τον κάνει πιο ώριμο.

Ο αντιπολεμισμός του Δίωνα κορυφώνεται όταν διαπιστώνει τη ματαιότητα του αγώνα των Ιερολοχιτών:

«Σφίχτηκε η καρδιά του Δίωνα σαν άκουσε πως οι επιχειρήσεις αυτές, όπου είχε ανδραγαθήσει ο Ιερός Λόχος κι είχαν σκοτωθεί φίλοι του, ήταν από την αγχή ανώφελες και περιττές, πως είχαν γίνει μονάχα για τα μάτια των Εγγλέζων. Ο Κώστας, πεθαίνοντας, θάταν βέβαιος πως η θυσία του βοηθούσε την Ελλάδα να βγει την ελευθερία της. Αν ήξερε!...!» (σ. 300)

Ο αντιπολεμισμός αυτός εκδηλώνεται με το να παρουσιάζονται οι Ιερολοχιτές σαν ρομαντικοί, τίμιοι και αληθινό Έλληνες αγωνιστές που είχαν πέσει θύματα του ίδιου του ιδεαλισμού τους. Αυτό που τροφοδοτεί τον αντιπολεμισμό του Δίωνα είναι το αίσθημα αγανάκτησης που πηγάζει από το γεγονός ότι η ίδια του η παράταξη, ανάκη και ανεπαρκής στρατιωτικά (σ. 216), δε δίστασε να εκμεταλλευτεί συνειδητά τον ιδεαλισμό και τον αγωνιστικό ενθουσιασμό των νέων Ιερολοχιτών, όπως διαπιστώνεται στα λόγια του Κρανάκη (σ. 307). Επίσης διαπιστώνεται στην απάνθρωπη συμπεριφορά του Δημάκη (σ. 343). Έτσι, όχι μόνο αυτή η θυσία δεν βρήκε ανταπόκριση αλλά το χειρότερο ήταν πως τελικά θα επι-

καταρύσαν οι διεφθαμμένοι, κι αυτό εξοργίζει και προβληματίζει το Δίωνα:

«Ένωσε γίγνος. Ένας-ένας έπεφταν οι γενναίοι. Οι ξωπτανοί περιέμεναν τη σειρά τους. Τι θάμενε απ' την Ελλάδα στο τέλος της περιπέτειας; Οι κρυμμένοι ποινικοί, οι αναποφάσιστοι, οι καιροσκόποι[...].» (σ. 304)

Ωστόσο, στην πορεία του Δίωνα προς την ψυχική ωρίμανση και αυτογνωσία επισημαίνεται μια ασυνέπεια καθώς ο Δίων επιχειρεί έναν αυτολογισμό της όλης κατάστασης και κυρίως της συμμετοχής του σ' αυτή:

«Στο Πανεπιστήμιο, το 1943 κιάσας, ο αγώνας κατά των Γερμανών είχε σχεδόν ξεχαστεί, τόσο είχε απορροφηθεί κάθε ενέργεια απ' τον εμφύλιο σκοτωμό. Κι εκεί ήταν που η ελευθερία είχε αλλάξει σιγά-σιγά νόημα, χρωματίστηκε μ' εσωτερική πολιτική και κατάντησε να σημαίνει λιγότερο την εθνική απελευθέρωση και περισσότερο την ατάλλαγή από την αντίπαλη ελληνική πατριάξη.

Ο Δίων δε θα μπορούσε να πει πως μετάνιωνε για όσα είχε κάνει ο ίδιος. Είχε βρεθεί μέσα στη μάχη, είχε πάρει θέση... Έπειτα πολλοί ορθοί συλλογισμοί δικαιολογούσαν την αντιμετώπιση των κομμουνιστών σαν εθνική ανάγκη. Μολοτούτο η ατσουαία αληθινής αντιστασιακής δράσης, όπως την είχαν θελήσει στην αρχή, βάραινε[...].

Κι έπειτα το αντάγκικο. Το δυνατό, σφριγγιάό όραμα του Ιεροού Λόχου που σημάδεψε τη μετάβαση στην πρώτη αντρκική ηλικία. Τι ατόμενε απ' αυτό; Μεγικοί νεκροί, αδρωστέια, πολλή πίνα. Για το Δίωνα, ούτε μια στιγμή πολέμου δεν είχε σαρκωθεί σε μάχη, στο σκληρό μεθύσι που δίνει η δύναμη να σκοτώσεις με ήσυχη συνείδηση τους αλλόφρονους που πάτησαν τα χώματά σου. Πείνα, κούραση και ψείρες ήταν ο αυτολογισμός του δεύτερου μετώπου. Και δεν είχε μείνει όρθια ούτε η αξιοπρέπεια, είχαν όλα κουρευαστεί από τη στιγμή που το κορμί είχε επαναστατήσει απέναντι στον κώδικα των Σαμουράι.» (σ. 379)

Ασγκικά, όπως και στο *Θολοποικό του '43*, στην *Πολιορκία και Στα Δόντια της Μολόπερας*, επικρίνεται η τροπή και ο στόχος του απελευθερωτικού αγώνα και του εμφυλίου πολέμου. Εδώ, το «είχε βρεθεί μέσα στη μάχη» –που θυμίζει έντονα το χειρισμό του κεντρικού ήρωα από τον αφηγητή στο βιβλίο του Κάσδαγλη– δεν αιτιολογεί τη στάση του Δίωνα αφού ήδη είναι γνωστή η ιδεολογική του τοποθέτηση από πριν (σ. 30). Έπειτα, όπως και στο βιβλίο του Μπεράτη, ο αντιπολεμισμός του Δίωνα απορρέει από την απυταρξία σκοπού του αντιστασιακού αγώνα. Ασυνέπεια, ωστόσο, παρουσιάζεται όταν, στη συνέχεια, με την άφιξη των αγγλικών πλοίων –που σήμαινε την επιστροφή της ελευθερίας– ο Δίων αναγγείλα όσα έλεγε πριν για το άσκοπο του αγώνα και παραδέχεται ότι ο αγώνας τους δεν πήγε χαμένος:

«Ναι, ο πόλεμος είχε τελειώσει. Η σταυροφορία έβρισκε αργά το νόημά της: τούτα τα σκαμμένα πρόσωπα, τα κουνέλια, τα χαμόγελα και τα δάκρυα μιας μεγάλης ψυχής[...].» (σ. 385)

Η ασυνέπεια του Δίωνα –που είναι αποτέλεσμα της συλλογιστικής του– οδηγεί στη γενικότερη εξελικτική πορεία ωρίμανσης και αυτογνωσίας του πρωταγωνιστή. Όπως και στο προηγούμενο βιβλίο, έτσι και σ' αυτό, ο Δίων συνεχώς προβληματίζεται, συγκενώνει, ψάχνει, αναρωτιέται και προσπαθεί να βγει ένα νόημα του σκοπού του αγώνα και του δικού του γόλου σ' αυτόν, υποβάλλοντας ερωτήσεις στον εαυτό του όπως:

«Έγώ τι είμαι;» σκέφτηκε ο Δίων απενίζοντας την καινούργια χώρα όπου τον έφεργνε ο αγώνας.» (σ. 211)

Άλλοτε πάλι πιο φιλοσοφικές ερωτήσεις όπως:

«— Ως ποιο σημείο αγιάζει ο σκοπός τα μέσα;» (σ. 271)

Θετική εξέλιξη στη νοοτροπία του Δίωνα εκδηλώνεται όταν αναζητά επίμονα κάποιο ουσιώδη σκοπό στη σταυροφορία και αρχίζει να προσεγγίζει με συναδελφικό πνεύμα και διάθεση κατανόησης τους κομμουνιστές:

«Ναι, ήταν δύσκολο να δοθεί οργισμός στο σκοπό της σταυροφορίας. Βέβαιο ήταν, ωστόσο, ότι το πνεύμα της τινάζοταν στο αίμα του Δίωνα όπως και στον άλλων συνομηθίων του – κομμουνιστών και εθνικιστών. Αποφασιστικό κριτήριο της εποχής ήταν να κάνει τον άνθρωπο –κατά τη φρασολογία της εποχής και της ηλικίας τους– να “ξεπερνάει τον εαυτό του” και να θυσιάζεται θειομημένα για τη δημιουργία νέων και ψηλότερων μορφών ζωής.» (σ. 324)

Εδώ δεν γίνονται διαφοροποιήσεις, όπως πριν, αλλά ο αντίταλος θεωρείται ισότιμος και διέπεται από κοινούς σκοπούς. Όσον αφορά την «πράξη» ή «δράση», διαφαίνεται μια τάση μίμησης των κομμουνιστών. Αυτή η κρυφή ζήλεια, θαυμασμός και μίμηση για την αντίταλη κομμουνιστική πράξη επιβεβαιώνεται λίγο πιο κάτω:

«Η αλήθεια όμως ήταν πως η πολιτική ηθική του Δίωνα και των φίλων του, η σταυροφορία τους, ήθελε νάναι τουλάχιστο τόσο θετική, ζωνή και δημιουργική όσο και των κομμουνιστών που πολεμούσαν. Ήταν μέσα στην ατιμώφαιδα των χρόνων εκείνων η ανάγκη αλλαγής, καλύτερης του κόσμου, η αναζήτηση καινούριου μύθου – και πολύ είχε συντέσει στη δημιουργία αυτής της ατιμώφαιδας ο κομμουνισμός με την κριτική του των παλιών αξιών, με την τεράστια, θαυμαστήν ενέργεια που έπληθει στα στήθια τώσων νέων, με το πάθος θυσίας που χάριζε στους πιστούς του και, αντανakaλαστικά, στους αντιπάλους του.» (σ. 325)

Αυτή η αποτίμηση της εθνικιστικής σταυροφορίας να εξισωθεί με την κομμουνιστική, καθιστά φανερή τη μειονεκτική της θέση με το να παραδέχεται την ανωτερότητα του αντιπάλου φανερά κι όχι έμμεσα, όπως πριν. Για πρώτη φορά αναγνωρίζεται η χρεωκοπία των παλιών αξιών και η ανάγκη δημιουργίας ενός καλύτερου κόσμου. Για πρώτη φορά ο κομμουνισμός αντιμετωπίζεται όχι απλώς θετικά αλλά και σαν παράδειγμα προς μίμηση. Αυτό δε που επιαινεύεται πεδισσότερο είναι η «δράση» ή «θαυμαστή ενέργεια». Αυτή η ταύτιση με την κομμουνιστική πράξη έχει σαν αποτέλεσμα ν' αποχτά και η εθνική πράξη κάτι από το γόητρο του κομμουνι-

στικού αγώνα και οργισμός, παρουσιάζοντας το σαν κοινή ανάγκη και προσπάθεια, με το γενικευτικό: «Ήταν μέσα στην ατιμώφαιδα των χρόνων εκείνων η ανάγκη αλλαγής, καλύτερης του κόσμου, η ανάληψη καινούριου μύθου» Ωστόσο, πιο κάτω δεν αποκρύπτεται πως αυτό (η «ατιμώφαιδα» και «ανάγκη») υπήρξε προίον της κομμουνιστικής πρωτοβουλίας.

Αυτή όμως η εξισωτική ταύτιση δεν παραμένει σταθερή, αλλά στην πιο πάνω περίπτωση λειτουργεί σαν προοίμιο για την παρὰ πέρα στάση του αφηγητή η οποία τερνάει και πάλι στην αρχική υποβάθμιση του αντιπάλου και εξύμνηση των Ιερολόγων (σ. 340). Το αξιοσημείωτο εδώ είναι ότι ο αφηγητής χρησιμοποιεί ένα αφηγητικό στοιχείο – αυτό της «πράξης» – για να υπονομεύσει μεθοδικά την κομμουνιστική πράξη, υιοθετώντας τα δικά της συνθήματα ως εθνικιστικούς οραματισμούς, όπως π.χ.:

«την απόφαση του αγώνα για ένα κόσμο διαφορετικό, έναν κόσμο όπου κανένας δε θα πεινούσε και δε θα κρύωνε.» (σ. 340)

Έτσι, κάτωσ παράδοξα αντιστρέφονται οι όροι και ο αφηγητής φτάνει στο υπερθολικό σημείο, από κατηγορούμενους των κομμουνιστών να παρομοιάζει τους εθνικιστές ως κατηγορούσων, χρησιμοποιώντας τα ίδια τα επιχειρήματά τους. Αυτή, ωστόσο, η απότομη στροφή δεν αιτιολογείται λογικά οργανικά από το κείμενο. Το ίδιο και η διαφοροποίηση των εθνικιστών δεν πείθει γιατί πρόκειται απλώς και μόνο για συνηθισμένους βεβηλωτισμούς του αφηγητή και όχι για υπαπόδεικτη εξέλιξη των ίδιων των πραγμάτων που να αιτιολογεί ικανοποιητικά αυτή τη στροφή και τους περι«αγάτης» και «συμτόνοις» ισχυρισμούς:

«έμμεση αγάπη και συμτόνοια για τον άνθρωπο» (σ. 340).

Ας σημειωθεί πως η «πράξη» εδώ, όπως και στην *Πολιορκία*, έχει αφηγητικές επιπτώσεις:

«Πάνω απ' όλα όμως, αυτό που βάραινε τις ψυχές των Ιερολόγων ήταν η πράξη.» (σ. 340)

«Ωρες, ώρες δίχως τελειωμό που έσταζαν τα νεύρα.» (σ. 341)

Η ασυνέπεια συνεχίζεται (σ. 369-70) και ο αντιπολεμισμός του Δίωνα επανεκδηλώνεται. Αιτία είναι και πάλι τα «κακώς κείμενα», η ανισότητα και απανθρωπιά της παράταξής του. Οι διαστάσεις της αγανάκτησής του ήταν τέτοιες – από τη μεταχείριση αυτού και των άλλων Ιερολόγων – που:

«Τώρα[...] η εξέγερση πήγε χρωματισμό ψυχολογικά αριστορό.» (369)

Έτσι, για άλλη μια φορά διεγείρεται ο φιλοκομμουνισμός του Δίωνα. Οι κακουχίες γίνονται αιτία να προβληματισθεί για την ιδεολογία του, σε σημείο που να την αμφισβητεί και να αναθεωρήσει την κομμουνιστική ιδεολογία, αντιμετωπίζοντας την πιο σοβαρά και θετικά (σ. 370). Όμως για μια ακόμη φορά, ο αφηγητής προβαίνει στην εξομολόγηση των δύο παρατάξεων (σ. 371-373) όπου μιλάει θετικά για τους κομμουνιστές και σπληνεύει τους εθνικιστές. Τώρα η φιλική διάθεση του Δίωνα προς τους αντιπάλους του δεν παθαίνει θεωρία αλλά μεταβάλλεται σε πράξη. Αυτό διαπιστώνεται από τη δημιουργία αμοιβαίας φιλικής σχέσης με τον άγνωστο κομμουνιστή και από τον συμπληρωτικό τρόπο με τον οποίο ο Δίων σφέρεται γι' αυτόν (σ. 373). Και ο' αυτή την περίπτωση, όπως και ο' εκείνη με το Γερμανό, ο αντιπολεμισμός του αφηγητή μεταδίδεται πειστικά λόγω του αυθορμητισμού και της ανθρόπινης ζεστασιάς που αναδύονται από τον αρχό διάλογο των δύο ανθρώπων, καθώς και από την ειρωνεία του γεγονότος ότι δεν ήταν καθόλου απίθανο οι δυο αυτοί άνθρωποι ν' αλληλοσφράζονταν μελλοντικά. Αυτή ακριβώς η πιθανότητα είναι που φορτίζει συγκινησιακά το περιστατικό και τονίζει το παρόλογο του πολέμου.

Όλος αυτός ο προβληματισμός και η αναθεώρηση, σε συνδυασμό με τα βιώματα των κακουχιών, επηρέασαν, όπως ήταν φυσικό, άλλωστε, το Δίωνα και επέφεραν μια αλλαγή στη νοοτροπία του. Έγινε λιγότερο δογματικός και λιγότερο εγωϊστής. Η ανάπτυξη του ομαδικού πνεύματος – δείγμα του εκσοσιαλισμού του ως από-μου – κι όχι με την καθαρά ιδεολογική έννοια – αποτρεφεί αναμφισβήτητα μια μορφή ωρίμανσής του:

«Ο Δίων κατάλαβε σα σε δυνατό μεθύσι πως αυτό που του συ-

νέβαινε δε γίνεται πολλές φορές στη ζωή ενός ανθρώπου: τούτο το γκρέμισμα των φραγμών γύρω στην ανθρόπινη μονάδα – έστω γύρω στην κλειστή συντροφιά των επίλεκτων σταυροφόρων – τούτο το βύθισμα της ατομικής περιφάνειας μέσα σε βαθεία κύματα ομαδικής αγάπης είχαν ετοιμαστεί από καιρό στον πόνο και στη δυστυχία.» (σ. 382)

Όμως η εξέλιξη αυτή στο χαρακτήρα του Δίωνα δεν είναι μια ολοκληρωτική ωρίμανση της προσοσιακότητάς του. Η ασυνέπεια δεν παθαίνεται μόνο στην εξελικτική πορεία άνοδωσης του αλλά και στην ποιότητα της ίδιας της ωρίμανσής που με την κυριολεκτική και γενικότερή της έννοια εδώ είναι αμφισβητήσιμη. Εκτός από την ξαφνική και μυθιοτορηματικά δικαιολόγητη μεταπήδηση από την απυλοδοξία στην εξέγερση και το παραλήρημα που προαναφέρθηκε – με την άφιξη των αγγλικών πλοίων –, ο πρωταγωνιστής δεν προβληματίζεται καν για την αληθινή ουσία αυτής της ελευθερίας που πανηγυρίζει. Ξεχνάει λ.χ. το χαράμισμα της ζωής του Κόστα που έγινε «για τα μάτια των Εγγλέζων» (σ. 300) και την προηγουμένως αντιδρασή του και επανάσταση της ανθρωπιάς του, την απέχθειά του γι' αυτό, και τα αρχικά τήμα μέσα που σκόπευαν να χρησιμοποιούν οι Ιερολόγους στη *Ρίζα του Μόθου*. Δέχεται την ελευθερία βασανίσια και χωρίς να πολυσοφίζεται για τα μέσα με τα οποία επιτεύχθηκε. Αυτό δείχνει επιπολαιότητα. Χαρακτηριστικό ακόμη είναι το ότι οι οποιεσδήποτε ψυχικές εξελίξεις του Δίωνα παρατηρούνται σε στιγμές λιποψυχίας και δεν είναι σταθερές ή έστω μακροπρόθεσμες, αλλά σύντομες και παροδικές. Η ευκολία με την οποία αλλάζει διάθεση και μεταπηδά από το ένα ψυχικό κλίμα στο άλλο, υποθέτει, γενικεύει και συμπραίνει, δεν είναι γνωρίσματα ωριμότητας αλλά συναισθηματισμού και σπύγχυσης.

Και ο' αυτό το βιβλίο διαπιστώνονται ορισμένες αφηγηματικές αδυναμίες, όπως π.χ. οι υποθετικές σχέσεις στις οποίες επιμένει να ξεπέφτει ο Δίων, και που δείχνουν τη δογματική του προσκόλληση και τα μέσα που μεταχειρίζεται για να προταγανώδσει:

«Κι όμως δεν υπήρχε αμφιβολία πως όλοι αυτοί οι χωρικοί και μικροαστοί ήταν ψυχικά τοποθετημένοι στην εθνική παράταξη» (σ. 255).

Επίσης οι αφηγηματικές παρεμβάσεις (σ. 256-257) και οι αδιαιολόγητοι εσωτερικοί μονόλογοι (σ. 323, 225) αντι να εξυπηρετούν, διασπούν τη συνοχή του έργου και προδίδουν τα αφηγηματικά μέσα, καθώς και η λ.χ. απεικονιστική και επίληψη ανάλυση του τραγικού (σ. 220) που προδίδει τον αστισμό και λογιστικότητα και δεν ταυριάζει στο όλο κλίμα του αντιδραστικού. Το ίδιο ισχύει και για τους άσπρους Καθβικούς ηθολογικούς:

«Η ώρα της αληθινής μάχης για την λυτρεία – ω μέθη! – ήταν κοντά.» (σ. 221)

Τέλος, η σύγχυση μεταξύ ερωτικής και πατριωτικής μέθης και ενθουσιασμού του Δίωνα που επισήμανα στη *Ρίζα του Μύθου* επαυλαμβάνεται κι εδώ:

«Η Λίτσα ανήκε στη φυλή του, ήταν ένα κομμάτι εκείνου που γύρευε να γνωρίσει και ν' αγκαλιάσει ολόκληρο, εκείνου για το οποίο πολεμούσε: αυτής της μυστικής ενότητας που λέγεται έθνος. Ελλάδα ήταν το δημοτικό τραγούδι και το δικό του πάθος, ο Σικελιανός κι η Αττική, όλη η ιστορία κι ο θρύλος, κι ο μαγισμένος Βασιλιάς των παιδικών του χρόνων.

Κι οι θίξες της συνέχειας και της παράδοσης ήταν οι ήρωες, οι προφήτες κι οι γυναίκες, τα όμορφα νέα κορίτσια που μεθαύριο θα γεννούσαν καινούριους συνεχιστές μιας περιήφανης γέντας.» (σ. 327)

Αυτή είναι μια απυγχής ταύτιση, ένας αποτυχημένος συνειδητός γιατί δεν υπάγχει λογική συσχέτιση του ενός με το άλλο: «εκείνο για το οποίο πολεμούσε» δεν γίνεται κατανοητό πώς σχετίζεται με τη Λίτσα ή το σκοπό του, το πατριωτικό ή ιδεολογικό καθήκον κ.λπ. Το δυστύχημα δε είναι πως αυτή η ταύτιση ερωτικού-πατριωτικού σκοπού αποτελεί κεντρικό άξονα και στη συνέχεια του επόμενου βιβλίου, με αποτέλεσμα, όπως θα δείξω, να ζημιώνεται ανεπανόρθωτα η τριλογία.

Ωστόσο, παρ' όλες αυτές τις αδυναμίες, αυτό το δεύτερο βιβλίο μορφολογικά είναι αναμφισβήτητο το πιο πετυχημένο της τριλογίας. Υπάγχει μεγαλύτερη περιεκτικότητα και λιγότερη θεωρητική

φύλαξια. Η ονειροπόληση και ποιητικο-στοχαστική διάθεση αντισταθίζεται από την αντίστοιχη δράση και το διάλογο που μεταδίδει αμεσότητα και ανθρωπιά. Αυτό επισημάνθηκε πριν, στη διαλογική σκηνή του Δίωνα με το νεαρό Γεμισανό στρατιώτη. Αρκετή πετυχημένη και συγκινητική είναι επίσης η σκηνή με τον Αρμένι όπου γίνεται αποτελεσματική χρήση του νατουραλιστικού στοιχείου (σ. 264)¹². Η πιο πετυχημένη χρήση νατουραλισμού, ωστόσο, παρατηρείται εκεί (σ. 319) όπου ο αφηγητής συνδυάζει το στοιχείο έλξης-απόθησης, όπως γίνεται και στο βιβλίο του Κάσαδαγλή, χρησιμοποιώντας τις αντιθέσεις των αισθήσεων, της «σκοιληκιασμένης βρώμας που τυραννούσε ανήλεα την όσφρηση και την ψυχή», σε αντιπαράθεση με την οπτική αντίθεση της όσφρης φύσης: «Τ' άσπρα αίματα πεντακάθαρα κι η νύχτα θα μπορούσε να πνίξει όμορφα κοντά στην ειδυλλιακή λίμνη» (σ. 319). Έτσι πετυχαίνει τη δημιουργία ενός υποβλητικού κλίματος, όπου κυριαρχεί ένας μεταφυσικός φλοοσοφικός στοχασμός, με τη διατίτωση:

«Εδώ ήταν ίσως η αληθινή μορφή του θανάτου, η έσχατη πραγματικότητα που όλη η ζωή είναι προεπαίθεια να την ξεχάσουμε.» (σ. 319)

Τέλος, μολοντί και σ' αυτό το βιβλίο χρησιμοποιούνται ξένες γλώσσες (γερμανικά, γαλλικά), αυτό δεν γίνεται από επιδειξιμανία αλλά δικαιολογείται οργανικά και συχνά επιβάλλεται από τα πράγματα. Ο Δίων π.χ. το κάνει για να επικοινωνήσει με τους Γερμανούς.

Το τρίτο βιβλίο της τριλογίας *Η Άλλη Όχθη* αποτελείται από έξι κεφάλαια: 1. «Η Πολιτεία της Ομίλης», 2. «Φωνές από την Πομπή», 3. «Το Κάλλος του Εωσφόρου», 4. «Ναυσικά», 5. «Η Γιούρτη των Σταυροφόρων», 6. «Η Άλλη Όχθη».

Ο τρόπος με τον οποίο αρχίζει το τρίτο βιβλίο ο αφηγητής είναι εντελώς διαφορετικός απ' ό,τι στα δύο προηγούμενα. Αφιερώνει δύο σελίδες προλογικών για να κατατοπίσει τον αναγνώστη σχετικά με το νήμα που θ' ακολουθήσει. Γι' αυτό και ανοίγει το

12. Για επεξηγήση του όρου «νατουραλισμός» βλ. υποσ. 10, κεφ. πέμπτο.

πρосто κερφάλαιο με το να προδιεγράψει πως θα κινηθεί αφηγηματικά και μέσα από τις σχέσεις του Δίωνα προσπαθεί να δικαιολογήσει την εκλογή του αφηγηματικού υλικού. Αυτό το κάνει χρησιμοποιώντας πληθωδική αλληγορία, κουραστικούς και περιττούς βερβιαλισμούς:

«Ο ένας είναι ο σύντομος, ευλόγημένος δρόμος του ποιητή, που τόσο σπάνια δίνεται – οι λίγες καιγίες λέξεις, η μουσική που ανασταίνει τη στιγμή και τ' όραμα. Ο άλλος είν' ο δρόμος ο επίμονος της αφήγησης, που ελπίζει πως μέσα από το πλήθος των περιττών λεπτομερειών, των λαθών, των αποτυχιών, ίσως ζωτανέψει τελικά κάποιιο ωχρό είδωλο της αρχικής μεγείας. Αληθινά – μονάχα έμμεσα είναι δυνατό, στην αφήγηση, να πλησιαστεί η πραγματική ουσία!...]» (σ. 391)

Εδώ ο αφηγητής φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει πόσο δύσκολο είναι να κατασταθεί κανείς μ' ένα τόσο τεράστιο θέμα, όπως εκείνο των «Δεξιμβριανών». Το ίδιο μεγάλες δυσκολίες στο χειρισμό αυτού του θέματος αντιμετωπίσε και ο αφηγητής της *Φωτιάς*¹³. Εδώ, στο τρίτο βιβλίο, προσπαθεί να οργανωθεί ο ίδιος, να ταξινομήσει αυτά που θεωρεί σημαντικά με το να κάνει αλλατιά-λήγες διευκρινίσεις όπως: «Πρέπει να εξηγηθούμε» (σ. 392). Αυτό βέβαια αποτελεί μέγος της αφηγηματικής τεχνικής του, αλλά αν και είναι κατανοητό ότι ο συγγραφέας συνειδητοποιεί τις δυσκολίες, αυτό αποτελεί μειονέκτημα στο κείμενο επειδή αποπροσανατολίζει τον αναγνώστη. Ο Δίων συνεχίζει να είναι ο πρωταγωνιστής του τρίτου βιβλίου αλλά η εστουσία του από τα γεγονότα των Δεξιμβριανών έχει αγνητικές εστιαώσεις στη συνοχή της ιστορίας. Το γεγονός ότι ο αφηγητής δεν θέλει να ξεφύγει από τα ιστορικά και αυτοβιογραφικά γεγονότα, επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά την αυτοβιογραφική, απορημονευματική φύση του έργου, με φράσεις όπως: «Ο Δίων θυμόταν!...]» (σ. 395) κ.ά. Επίσης είναι η πρώτη φορά που σ' αυτό το βιβλίο ο αφηγητής παραδέχεται ωμά ότι σκοπός των ιστορουμένων είναι να βγει ο ίδιος ένα προσωπτικό νόημα:

13. Βλ. σχετικό παράθεμα από τη *Φωτιά* (σ. 163).

«Ιδιαιτέρα όταν ο αφηγητής επιμένει να βρει!...] κάποιιο προσωπικό νόημα που ν' αγγίζει μόνο τη δική του ψυχή κι ίσως, στην καλύτερη περίπτωση, λίγες άλλες συγγενικές.» (σ. 393)

Για να μπορέσει να κάνει μιαν αρχή, ο αφηγητής μέσα σ' αυτή τη σύγχυση καταφεύγει στη γνώση του τακτική σύννοησης των προηγουμένων – που έκανε και στο δεύτερο βιβλίο – σχετικά με τη ζωή του Δίωνα (σ. 394):

«δεν είχε αξιόλογα εξωτερικά ορόσημα για τον ίδιο το Δίωνα, κλεισμένο στη ζωή του Λόχου, μακριά από τον εμφύλιο πόλεμο.» (σ. 394)

Ωστόσο, προσπαθεί να πείσει για την ανάγκη συμπληρωμένης αυτής της τελευταίας φάσης και να την δικαιολογήσει:

«Κι όμως δεν έπρεπε να παραλειφθεί. Κάπου εκεί κυβόταν η ύστατη πιθανότητα λογοδοσίας, η μοναδική ελπίδα δικαίωσης όλων των όσων έγιναν πριν.» (σ. 395)

Σ' αυτό το βιβλίο, η αρχική στάση του Δίωνα, το γεγονός ότι ακόμη ψάχνει να βρει ένα προσωπικό νόημα και σκοπό (σ. 393), αλλά και η μετέπειτα (σ. 486), επιβεβαιώνει τις παρατηρήσεις που έκανα στο τέλος του δεύτερου βιβλίου αναφορικά με την ανωριμότητα του. Σ' αυτή την τελευταία φάση αποδέχεται με την ανωριμότητα να παρασυρθεί συναισθηματικά και να πιστέψει πως όλα τελειώσαν με την άφιξη των αγγλικών πλοίων και πως η «σταυροφορία έβρισκε αγνά το νόημά της» (σ. 385). Όχι μόνο δεν το έβρισκε, αλλά ο Δίων, με μεγάλη απογοήτευση διαπιστώνει τώρα ότι ολόένα γινόταν πιο περίπλοκο και δύσκολο στον καθολισμό του «έμοιαζε όλο και πιο δύσκολο να προσδιοριστεί στο αντικείμενο, στη φύση και στην πορεία του» (σ. 393). Τώρα ο Δίων δεν είναι καθόλου σίγουρος για την έκβαση του αγώνα, είναι συγχυσμένος όσο ποτέ σαν ένδειξη της ωριμότητας του Δίωνα που δεν πέφτει πια στα ίδια λάθη:

«Ο Δίων, ωστόσο έμαθε με τα χρόνια να δυσιπαστεί προς κάθε γενέλευση και κάθε μονοσήμαντο λόγο όταν το μήνυμα ήταν πολύπλοκο, όταν πολλά στοιχεία του ήταν δυσαπόγνωστα.» (σ. 394)

Στην *Άλλη Όχθη* επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά ότι ο αφηγητής της τριλογίας είναι ο ίδιος ο Δίων. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί στο ακόλουθο παράθεμα:

«Αυτό το κρεατί, γέννημα δατλά της εμπειρίας και του ονείρου, είναι που ψάχνει ο Δίων όταν σκαλίζει ξανά το παλιό χρονονικό των σταυροφόρων. Ποτέ, άλλωστε, η εμπειρία και τ' όνειρο δεν ήταν τόσο κοντινά, τόσο αξεδιάλυτα – δεν είν' έτσι, Ναυσικά; – όσο στην Κέρκυρα, κείνο το χειμώνα[...].» (σ. 396)

Το ότι ο αφηγητής πέφτει στον πειρασμό ν' απευθύνει ηρωδική ερώτηση στη Ναυσικά – πρόσωπο το οποίο ερωτεύτηκε ο Δίων – συμμετέχοντας τόσο άμεσα στα εξιστορούμενα, επιβεβαιώνει το σίμωτο είναι ο αφηγητής. Μόνο ένα πρόσωπο που έχει μεγάλη οικειότητα και γνώση των εμπειριών που εξιστορεί θα μπορούσε να μιλήσει έτσι. Επίσης το ίδιο συμβαίνει και αργότερα όταν ο αφηγητής-Δίων απευθύνεται στη Λένα για ν' απολογηθεί για την παθητική τους στάση στο πρώτο πρόσωπο (σ. 578).

Η χρήση της επιστολογραφίας στο τρίτο βιβλίο (γράμματα προς το Δίωνα από τους φίλους του) είναι ο τρόπος με τον οποίο ο αφηγητής γεφυρώνει το κενό της απουσίας του Δίωνα-πρωταγωνιστή από τα γεγονότα των «Δεκμβριανών». Ωστόσο, και πάλι, παρόλη την πρωτοπρόσωπη απόδοση, το «Ημερολόγιο του Δίωνα» δεν καταφέρνει να σταώσει την αφηγηματική μονοτονία γιατί το ύφος παραμένει το ίδιο με του αφηγητή, πράγμα που αποδεικνύει και πάλι την ταυτότητα του Δίωνα ως αφηγητή. Ένας άλλος λόγος που ο αφηγητής καταφεύγει στη χρήση ημερολογίου είναι η λυρωτική δυνατότητα που προσφέρει η άμεση πρωτοπρόσωπη αφήγηση. Έπειτα, αυτή η επιλογή της πρωτοπρόσωπης αφήγησης έχει και μια άλλη εξήγηση. Δεδομένου ότι τα γεγονότα της εξιστορήσεως του πρώτου «ημερολογίου» είναι εμπειρίες κυρίως εσωτικές (πιο ώριμοι και αληθινού έρωτα από τους προηγούμενους), και όχι

ιδεολογικοπολιτικές, δεν κινδυνεύει ο αφηγητής να εκτεθεί από τυχόν υπερβολές. Από την άλλη μεριά, αυτού του είδους το γράψιμο (η ονειρική, ποιητική, λυρική, φιλοσοφική διάθεση), εκτός του ότι είναι πιο προσφιλές για τον αφηγητή και ταιριάζει στην ποιητικοστοχαστική του ιδιοσυγκρασία, λειτουργεί και σαν υποκατάστατο της απύσχασης δράσης και παίζει εξισορροπητικό ρόλο, σε αντιπαράθεση με την έμμεση δράση των επιστολών. Και η πρωτοπρόσωπη αφήγηση προσφέρεται για ν' αναπτυχθούν επαρκώς αυτές οι αφηγηματικές δυνατότητες και τα ηρωδικά σχήματά:

«Ναυσικά, Ναυσικά, ήρθα σε σένα κουρελάδης ικέτης, και να, με άλειψες με λάδι και με μύγο και μου φρόρεσες καθαίο λενικό χιτώνα. Νά με, λάμπω σαν πρώτα δυνατός κι αιώνιος. Ιθάκη πια δε μου χρειάζεται, το ταξίδι μονάχα όπου σε γνώωσια, Ναυσικά[...].» (σ. 536)

Αν τώρα συγκριθεί αυτό το ημερολογιακό παράθεμα με την ενόπτητα (σ. 581-582), όπου πρόκειται για μη ημερολογιακό, εσωτερικό μονόλογο (λόγω μέθης υποτίθεται του Δίωνα), δεν παρατηρείται καμιά διαφορά. Η ψυχολογική κατάσταση μέθης, είτε από πραγματική κρασοκατανύξη – όπου φαίνεται να θέλει να δικαιολογήσει τη ηρωδία του εσωτερικού μονόλογου – είτε από άλλους λόγους ψυχικής ευφορίας, είναι το προσφιλέστερο κλίμα του αφηγητή.

Η επιστολογραφία καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου κεφαλαίου «Φωνές από την Πομπήα». Οι λόγοι που χρησιμοποιήθηκε, εκτός από τους προαναφερθέντες, σχετίζονται άμεσα με την αντικομμουνιστική πολεμική. Η παρόντα υποτιθέμενη ωρμίωση του Δίωνα, μυθιοποιηματικά τουλάχιστον, δεν θα δικαιολογούσε μια τέτοια στάση αντικομμουνιστικής επανέξαρσης εκ μέρους του. Αλλά ούτε και καμιά άλλη περίπτωση που θα μπορούσε να δώσει αφορμή στο Δίωνα δικαιολογούσε αυτή την επανέξαρση. Γι' αυτό, το καταλληλότερο σόφισμα ήταν η επινόηση της αλληλογραφίας των φίλων του μέσα από την οποία μπορεί εύκολα να διοχετευτεί η αντικομμουνιστική πολεμική σαν κάτι το εντελώς φυσικό, χωρίς να διασυνθεί η υποτιθέμενη ωρμίωση του πρωταγωνιστή. Αλλά και ο τρόπος που εκδηλώνεται εδώ ο αντικομμουνισμός είναι αρκετά

έξυπνος. Στο μακροσκελέστατο γράμμα της Λένας, για να μη φανεί οποιαδήποτε αντικομμουνιστική προκατάληψη, γίνεται μια αγκυική αυτοκριτική των ίδιων των εθνικιστών που δείχνει μεταμελεία:

«Ήμασταν όλοι μας φραντασμαμένοι, χάρη στην εύκολη βιολογική και κοινωνική αυτοπεποίθηση της τάξης μας, γεμάτοι οίηση για τη θεία μας μοίρα της παιδείας, της κομψότητας, της αγωγής, του καλού γούστου[...] γιατί έτσι βλέπαμε τους εαυτούς μας και τον κόσμο μας. Κάνναμε φτηνό χιούμορ, χωρίς συνείδηση της ψυχικής μας φτώχειας, πηλώνναμε απερίσκεπτα όποιον δε μας έμιαζε. Όποιος βρισκόταν έξω από το μαγικό κύκλο μας ήταν “επαρχιώτης”, “άγουστος”, ανήκε στους πολλούς, στους αδύναμους, στους καταφρονεμένους. Πόσο άκαρδο ήταν το παιγνίδι, πόσο ανάξιο! Πόσο ντρέπομαι τώρα γι’ αυτό!» (σ. 451-452)

Και με διτλωματικότερο τρόπο –και για να γίνει πιο αξιόπιστη– υποστηρίζει πως τούτος ο αγώνας τους αποτελεί έμπρακτη μετάνοια:

«Αλλά ξέφυγα από το κύριο θέμα μου, που δεν είναι οι παλιές μας αιμαγίες μα ο αγώνας γύρω από τη μελλοντική εξασφάλισή τους.» (σ. 452)

Ωστόσο, κύριο θέμα της, όπως αποκαλύπτει το γράμμα, είναι να στηρίξει τις ωμότητες των κομμουνιστών και να δικαιολογήσει το δικό τους αντικομμουνιστικό αγώνα. Χαρακτηριστικά είναι τα επίθετα που χρησιμοποιεί για να περιγράψει τις δύο παρταξίες. Οι εθνικιστές αποκαλούνται «πρόβατα[...] μικρονυκκογυαίολι[...] κοιμάκης αθώος», ενώ οι κομμουνιστές «ιδεολόγοι λίκυ της Επανάστασης» (σ. 452). Οι προθέσεις αυτής της επιστολής είναι άλλωστε ξεκάθαρες από τον αριθμό σελίδων που αφιερώονται για να περιγραφούν οι προκλητικές και αδικαιολόγητες τρομοκρατικές ενέργειες των απάνθρωπων κομμουνιστών (σ. 453-456). Επίσης, ο στερεότυπος τρόπος που περιγράφονται οι κομμουνιστές «αγριομοίτσουνοι, σκοτεινιασμένοι από τη λύσσα και το μίσος» (σ. 455), θυμίζουν την τακτική του πρώτου βιβλίου της

τηλολογίας. Δεν παραλείπεται επίσης η εκ νέου υπενθύμιση και ταύτιση με το Βυζάντιο – που έγινε και στο δεύτερο βιβλίο – για να φανεί η ιστορική συνέχεια των εθνικών αγώνων της φιλής και να διαφοροποιηθούν οι αληθινοί εθνικιστές πατριώτες από τους ανθέλληνες κομμουνιστές, με την εκμετάλλευσή της συναισθηματογόνος ιστορικής ημερομηνίας:

«Ίσως εμείς οι λίκυοι, οι πολύ λίκυοι που αγωνιζόμαστε ακομία (δεν είμαστε περισοότεροι απ’ ό,τι στην πολιορκημένη Πόλη το Μάη του 1453) νάμαστε τρελοί.» (σ. 451)

Αλλά γενικά, το όλο ύφος και η υψηλή της επιστολής και των άλλων επιστολών είναι ίδια μ’ εκείνα του αφηγητή και του «Ημερολόγιου του Δίωνα», δεν υτάχχει η παραμικρή διαφορά στα εκφραστικά μέσα. Αυτό δείχνει ότι εκφράζει αποκλειστικά τις ιδέες του αφηγητή-πρωταγωνιστή και απ’ αυτή την άποψη το περιεχόμενο χάνει την αξιοπιστία του. Επίσης από λογοτεχνική άποψη αυτό είναι αφηρητικό στοιχείο αφού προδίδονται τα εκφραστικά μέσα και δεν πείθουν. Το γράμμα της Σίββιας έχει ενυχολογικό και διδακτικό χαρακτήρα. Μιλάει για ειρήνη, αγάπη, συγγνώμη (σ. 460-461) και μ’ αυτό δείχνει ότι οι εθνικιστές είναι “εκ φύσεως” φιλειρηνοί και πολύτιμοί ενώ το αντίθετο αφηίνεται να εξυπονοηθεί ότι συμβαίνει με τους αντιπάλους.

Η δεύτερη μορφή αντικομμουνισμού εκδηλώνεται στη συζήτηση μεταξύ Αναστασόπουλου – Δίωνα (σ. 563-565) όπου υπογραμμίζεται η θρησιωδία των κομμουνιστών με τη σφαγή των Κολλοδημητράων. Επίσης στην τελική συζήτηση μεταξύ Γιαννοπούλου και Δίωνα (σ. 572-573) όπου εκθειάζεται και πάλι ο ανθρωπισμός του Δίωνα (και, κατά συνέπεια, των εθνικιστών) και η βαρβαρότητα («ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» του άλλου) και των κομμουνιστών γενοκτόνα. Η ανωτερότητα του Δίωνα τονίζεται με την πρόταση στον αντίπαλό του να συνεργαστούν μαζί για το καλό του Έθνους, πράγμα που, όπως στο πρώτο βιβλίο, δείχνει τον λαπτισμό του πρωταγωνιστή (σ. 574), ενώ η άδνηση του Γιαννοπούλου έχει ευγύτερες συμβολικές διαστάσεις. Δείχνει τις αντεθνικές προθέσεις των κομμουνιστών και συνεπώς την ακατάλληλότητά τους να διακυβερνήσουν τη χώρα. Το γεγονός ότι ο Δίων καταφεύγει αναδο-

πρωτα στην μαιωση ηλικία του αντιπάλου του για να εξηγήσει την τωρινή του ακατανόητη και σκληρή στάση, δείχνει μια τάση διασχυμού και υποβάθμισης της προσωπικότητας του άλλου (σ. 575).

Τέλος, η μεγαλύτερη αντικομμουνιστική πολεμική γίνεται και πάλι μέσα από τα γράμματα προς το Δίωνα, όπου χρησιμοποιούνται υπερβολικές ωμότητες των κομμουνιστών, χωρίς ν' αναφερόται λέξη για τις αντίστοιχες των εθνικιστών:

«Ο ατολολογισμός ήταν τρομαχτικός. Χιλιάδες πτώματα θυμάτων του ΕΛΑΣ είχαν βρεθεί, κι ακόμα ξεθάβονταν άλλα από ομαδικούς τάφους, πολλές φορές φθιγιά παραμορφωμένα από βασανιστήρια: κοιμημένες μύτες κι αυτιά, βγαλμένα μάτια[...]» (σ. 577)

Όπως και στο προηγούμενο βιβλίο, έτσι κι εδώ, ο αφηγητής συνεχίζει να τονίζει τον αντιπολεμισμό του Δίωνα, δείχνοντας λ.χ. τη μεταμέλειά του για την ένταξή του στο αντάρτικο (σ. 398) – πράγμα που αντιφράσκει με την αρχική αγωνιστική του πρόθεση – και γενικά το αντιπολεμικό του πνεύμα:

«με μίσος για κάθε οργανωμένη εξουσία κι ιδιαιτέρως για τον ανταρτικό στρατό» (σ. 549)

«μισούσε τους αξιωματικούς του, δεν πίστευε στον πόλεμο» (σ. 550).

Ακόμη, τονίζει επανειλημμένα την απουσία του Δίωνα για τον εμφύλιο πόλεμο κι αυτό δείχνει αυτόματα τα «εκ φύσεως» ειρηνιστικά και ανθρωπιστικά του αισθήματα:

«του ήταν αφόρητη η ιδέα του εμφύλιου πολέμου» (σ. 399)

«Τώρα θάταν ανυπόφορο – τώρα πούχαν μόλις γκρεμιστεί μέσα του τα ολιγαρχικά τείχη, τώρα πούχε νιώσει για πρώτη φορά, αληθινά, τη μεγάλη αλληλεγγύη» (σ. 400).

Αυτό προκύπτει από το ότι ο αφηγητής επιμένει να τον παροισάζει περισσότερο από πριν σαν αληθινό διδάχο του Μιχαήλ που πρόσβευε την αδελφοσύνη και την αγάπη (σ. 401). Η ωριμότητα λοιπόν του Δίωνα, που παροισάζεται σαν δεδομένη, λόγω των

εμπειριών του κυρίως, έγκριται στον αντιπολεμισμό του ο οποίος είναι εμπνευσμένος από το φωτεινό παράδειγμα του Μιχαήλ:

«η σιγουριά μιας πίστης που ετοιμαζόταν, ενός δρόμου που άνοιγε – πούχε ανοίξει κάποτε ο Μιχαήλ. Μόνο να μη γίνει άλλος πόλεμος, να μη χρειαστεί να πολεμήσει το μικρόν αντάρτη του ΕΛΑΣ» (σ. 405).

Επίσης έγκριται στη «συγχώρηση» και στη «συγγνώμη» (σ. 416, 465) και στον παράγοντα «αγάπη» (σ. 419, 523). Ο Δίων έχει αλλάξει πια νοοτροπία, έχει αποβάλει την υπεροψία (σ. 450) που τον χαρακτήριζε άλλοτε και τώρα μπορεί και κατανοεί και να συμπταθεί ακόμη και τους αντιπάλους του (σ. 425-428, 430). Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο βιβλίο, ένα βαθύ πνεύμα χριστιανισμού διέπει κι εδώ τους εκπροσώπους της εθνικιστικής παράταξης. Εκτός από το Δίωνα που ακολούθησε πιστά κι εφάρμοσε το παράδειγμα του σκοτωμένου δασκάλου του – ο Μιχαήλ συμβολίζει το Χριστό – άλλος ένας μαθητής, ο Μάρκος, μυήθηκε σ' αυτό το πνεύμα αγάπης, αλληλεγγύης και συγχώρησης (σ. 582-583). Συνγνώ, άλλωστε, γίνονται αναφορές στην Καινή Διαθήκη και χρησιμοποιούνται λέξεις όπως: «Κύριος», «Εκείνος», «μαθητές» κ.ά.

Ορισμένες χρονικές παρεμβολές του αφηγητή, όπως η ξαφνική μεταπήδηση από το παρελθόν στο μέλλον, διασπούν τη χρονική συνοχή και αποπροσανατολίζουν τον αναγνώστη, όπως συμβαίνει όταν ο αφηγητής προσπαθεί να συλλάβει και σχολιάσει το πώς αισθανόταν τότε ο Δίων και πώς, αργότερα, φαίνεται ότι πέφτει σε φαιδρότητες όταν λ.χ. αποκαλεί την αντάρτικη περυστέτεια «εκδομή». Δίνει μάάλιστα την εντύπωση ότι αντιφράσκει με το να θαυμάζει, έστω και υποθετικά, την εμφυλιοπολεμική περσόδα, ενώ πριν την κατέκρινε, και να ειρωνεύεται την ειρηνιστική ξυφή:

«Ήταν να περάσουν χρόνια ακόμα για τη βαθμιαία εξιδανίκευση του αντάρτικου. Αργότερα στη μνήμη μεσοκόπων αστών με κοιλιάς και οικογένειες, θ' ανασταίνονταν αγνώριστα από συγκίνηση και καιμάρι τα νιάτα, το χαλί κι η λεβεντιά τους. Θα ξαναγύριζαν έτσι, με την παράδοξη διαλεκτική του χρόνου, στις εφηβικές παραστάσεις που είχαν προηγηθεί του αντάρτικου

αγώνα. Τώρα ήταν ακόμα πολύ νωπή η πικιά και το βάσα-
vol[...] Δεν είχε σημαίνει ο καιρός που θάδειγνε νοσταλγικά την
αντάρτικη περιπέτεια σε μια παρατεταμένη ηρωική εκδρομή.
Μ' όλο τούτο[...] το παρόν είχε γίνει πολύ γλυκύτερο. Το γέμι-
ξε, περισσότερο παγά ποτέ, ένα πνεύμα αδεσφοσύνης κι αλλη-
λεγγύης, η αίσθηση των όσων ήταν κοινά σ' όλη αυτά τα παιδιά
κι η πρόσκαιρη λημονιά των όσων θα τους χώριζαν στην ψυ-
χρή κοινωνία της ειρηνικής ζωής που τους περιέμενε.» (σ. 556-
557)

Στο δεύτερο μέρος του «Ημερολόγιου του Δίωνα» κορυφώνε-
ται η συνεισφορά του μυθιοτορημάτος και ιδιαίτερα της προσωποκό-
πησης του πρωταγωνιστή. Η ωριμότητα του Δίωνα είναι τώρα αμ-
φιβητησίμη. Πρόσωπα που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη ζωή
του, όπως ο Μιχαήλ, υποστηρίζει τώρα πως δεν μπορούν να τον
ωφελήσουν σε τίποτα (σ. 588). Σ' αυτό το σημείο ο Δίων νιώθει
άδειος και διακατέχεται από έντονη απαισιοδοξία και κατάθλιψη.
Ωστόσο, οι αμφιβολίες και τα ερωτηματικά που φαίνεται να τον
βασανίζουν παρατλανούν γιατί μ' αυτό τον τρόπο ο αφηγητής θέ-
λει να δημιουργήσει την εντύπωση ότι σχετίζονται με την κοινωνι-
κοπολιτική κατάσταση. Τελικά, όμως πληροφοροφεί τον αναγνώστη
πως κύρια αιτία της μελαγχολίας του Δίωνα, –που αποκτά μηδενι-
στικές (σ. 592-593) και ουτοπικές (σ. 596, 598-599) διαστάσεις–,
είναι η ερωτική του απογοήτευση: το γεγονός ότι έχασε την Άννα
(σ. 595), ό,τι συνέβηκε και στο πρώτο βιβλίο με τη Λίτσα, μόνο που
εκεί η απογοήτευση οσάθηκε αιτία για δράση. Αυτή η πλάνη δεν
δικαιολογείται μυθιοτορηματικά αφού ανααιρεί την κοινωνικοπολι-
τική ωριμότητα του Δίωνα. Αυτό που τον απασχολεί περισσότερο
είναι ο εαυτός του. Παρατηρείται επιστροφή στον αρχικό ατομικι-
σμό του. Αλλά και αυτή ακόμη η ερωτική του ωριμότητα είναι αμ-
φιβόλη. Ενώ η εγκρατής συμπεριφορά του πλιν δεν αφήνει αμφι-
βολίες για την πραγματική ερωτική του ωριμότητα στο κτήμα της
Άννας, τώρα αποδείχεται ανίκανος ν' αντιμετωπίσει τα συναι-
σθηματικά του προβλήματα. Επίσης ο ειρωνικός τόνος που μιλά-
ει για τα νέα παιδιά (σ. 593) δείχνει επιστροφή στην αρχική του
υπεροψία –πρόγνυμα που αμφισβητεί την ωριμότητά του– όπως επι-
μένει να τη βλέπει ο ίδιος:

«Δεν είναι τόσο η μαθηματική διαφορά στην ηλικία –είναι η
διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σ' αυτούς που έζησαν τα αποκα-
λυπτικά χρόνιά και σε κείνους που τα πέρασαν σαν παιδιά.» (σ.
593)

Το αίσιο τέλος, με την παραδοξολογική ξαφνική μεταπήδηση
από την απαισιοδοξία και τον μηδενισμό στην ανατιολόγητη αι-
σιοδοξία και πλήρη ευτυχία του Δίωνα, είναι επιτόλαιη ύστερα
από τον ιδεολογικό προβληματισμό του βιβλίου. Η συμβολή της
μοίρας, η επανανέωση του δεσμού με την Άννα και το παιγνίδι που
του έπαιξαν οι φίλοι του δείχνουν προχειρότητα στο χειρισμό του
τρίτου βιβλίου. Το γεγονός ότι ο Δίων έγινε τόσο ευτυχομένος απ-
τη μια στιγμή στην άλλη, βδίσκοντας το νόημα της ζωής στον έρω-
τα, αποδείχνει την επιτολαιότητα και ανωριμότητα του χαρακτήρα
του και την πρόσκαιρη, συναισθηματική φύση της προσωποκοπότητάς
του:

«Εδώ είναι το μυστικό που ψάξαμε τόσο καιρό, το μυστικό της
ύπαρξης μας, του αγώνα μας και της Ελλάδας –μια κάλοκαι-
ριάτικη μέρα Σαρωνικού. Εδώ είναι το “μέγιστον μάθημα.”» (σ.
605)

Λογικά συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα, από τον τρόπο που
τελειώνει η τριλογία, ότι το «όνειρο» των εθνικιστών σταυροφό-
ρων –που τόσο επαναληπτικά επικαλούνταν σ' όλη τη διάρκεια της
τριλογίας και στο όνομα του οποίου έγινε όλος ο αγώνας και οι θη-
σίες– δεν ήταν η πραγμάτωση των μεγάλων αρχικών οραμάτων
δημιουργίας ενός καλύτερου κόσμου, όπως πρέσβευαν στο δευτε-
ρο βιβλίο, αλλά η επιστροφή στο αρχικό «χουζούφι» της ανέμελης
ζωής και των ηδονιστικών απολαύσεων. Αποτέλεσμα: οι μεγάλες
θεωρίες, οι φιλοσοφίες και τα μεγάλα λόγια του αφηγητή –πρωτα-
γωνιστή να αναυδούνται από την πρόξη και να πέφτουν τελικά στο
κενό.

Τα μειονεκτήματα του τρίτου βιβλίου είναι φυσικά και τα πε-
ρισσότερα και οπωσδήποτε τα πιο αδικαιολόγητα. Εδώ αναυδού-
νται και διαμεύδονται βασικές αρχικές θέσεις του αφηγητή-πρω-
ταγωνιστή κι ασφαλώς τα μειονεκτήματα γίνονται πιο χτυπητά

αφού παρομοιάζονται στο συμπερασματικό τρίτο μέρος της τριλόγίας στο οποίο γίνεται και ο τελικός απολογισμός. Η στασιμωδικότητα του βιβλίου και τα συνθετικά προβλήματα τα οποία παραδέχεται και ο ίδιος ο αφηγητής (σ. 395), ο αφηγηματικός προβληματισμός, οι δικαιολογίες, οι απολογισμοί, οι επεξηγήσεις, οι υποθέσεις και γενικεύσεις καθώς και η επιστολογραφία και τα ημερολόγια στα οποία καταφύγει, δεν αφήνουν αμφιβολίες για την ποιότητα ανεπάρκεια της *Άλλης Όχθης*. Τέλος, η πληθωδική, περιττή φλυασία, χωρίς την ανάλογη δόση, οι αντιφάσεις, το παραδοξολογικό πρόχειρο αίσιο τέλος, με την επιστροφή στην ποιητικά φτωχή τακτική (αφηγηματική και ιδεολογική) του πρώτου βιβλίου – οι ξενόγλωσσες εκφράσεις λ.χ. δεν παίζουν λειτουργικό αλλά διακοσμητικό ρόλο και δείχνουν επιδειξιμανία – επιβεβαιώνουν την απουσία του και διαψεύδουν τον Α. Σαχίνη ο οποίος υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι *Η Άλλη Όχθη*:

«δικαιώνεται και αποχτά την σημασία του μέσα στην αφηγηματική πεζογραφία της νέας γενιάς, κυρίως χάρη στην επιμελημένη, διαυγή και καθαρή έκφραση» (σ. 166)¹⁴.

Συμπεραίνοντας, πρέπει να παραδεχτώ ότι: (α) Η αρχική παρουσίαση του Μ. Γ. Μερακλή και των άλλων κριτικών (Α. Σαχίνη, Δ. Ραυτόπουλου, Γ. Κορδάτου, Δ. Π. Κωστελένου)¹⁵ ότι η τριλογία αποτελεί απολογητικό έργο της συντηρητικής παράταξης στο θέμα του εμφυλίου πολέμου αναμφισβήτητα ευσταθεί, όπως εξίσου ευσταθεί το ότι η όλη στάση του συγγραφέα είναι έκδηλα αντιπολεμική. Η χριστιανική διάθεση συγχώρεσης και αδελφούσης του πρωταγωνιστή και των περισοστέγων προσώπων που κυριαρχεί στο μεγαλύτερο μέρος της τριλογίας σ' αυτό συγγράνει. (β) Ωστόσο το έργο δεν έχει λογοτεχνική αξία στο βαθμό που φαίνεται να του αποδίδουν οι εν λόγω κριτικοί (Α. Σαχίνης και Γ. Κορδάτος). Τα σχετικά λόγια θετικά σημεία που υπάρχουν κυρίως στην *Πορεία στο Σκοτάδι* δεν επαρκούν για να αντισταθίσουν τις πολλές αρνητι-

14. Α. Σαχίνη, *Νέοι πεζογράφοι*, ό.π.
15. Βλ. εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου.

κές πλευρές των δύο άλλων βιβλίων και να δώσουν ένα ισορροπημένο σύνολο. Έτσι, η τριλογία σαν ολότητα δεν σώζεται μόνο από το σωστό (μορφολογικά) δεύτερο βιβλίο, τη στιγμή που το εξουδετερώνουν οι αρνητικές πλευρές των άλλων δύο. Η έκταση της τριλογίας είναι μάλλον υπερβολική, με αποτέλεσμα οι πληροφορίες και η κούφια μακρολογία να την καταντούν κοπιαστική και ανιαρή στην ανάγνωση. (γ) Ο «ασυνεχής χάρακτῆρας» στην «έννοια της χρονοκότητας»¹⁶ έγκριεται όχι στα αφηγηματικά μέσα αλλά σε μια απλή ασυνέπεια της χρονοκότητας. Δηλαδή σε ορισμένες περιπτώσεις¹⁷ ο αναγνώστης, κι όταν ακόμη είναι ενήμερος των αφηγηματικών μέσων, παραμένει χρονικά ατροσανατολόιστος. Εκτός απ' αυτό, η ασυνέπεια της χρονοκότητας έχει σαν αποτέλεσμα να μη μπορεί ο αναγνώστης να ακολουθήσει ικανοποιητικά την εξέλιξη του Δίονα σαν μυθιοροφητικό χαρακτήρα. Ο τρόπος που μιλά π.χ. για το θάνατο του Μιχαήλ¹⁸ σα να πρόκειται για τελεσμένο γεγονός, αποπροσανατολίζει τον αναγνώστη, γιατί δεν αντιλαμβάνεται πώς και πότε ωριμάζει ο Δίον για να μπορεί να σκέφτεται και να εκφράζεται τόσο ασυνήθιστα ώριμα στην προκειμένη περίπτωση. Δεν είναι ευδιάκριτα τα στάδια ανάπτυξης και ωρίμανσης του ως ατόμου.

Επομένως, τα «υφολογικά (μορφολογικά στοιχεία)», αντίθετα απ' ό,τι υποστήριξαν οι φορητιστές, δεν επαρκούν για ν' αποτελέσουν μια αδιάλυτη «χρονική ιδιότητα».¹⁹

16. Βλ. Δήμος Θεός, *Φορμαλισμός*, ό.π., σ. 40.
17. Βλ. σχετική συζήτηση του παρθένου απ' ό,τι τριλογίας (σ. 153) και (556-557).
18. Βλ. παράθεμα τριλογίας (σ. 153) τα σχετικά συζήτηση.
19. Βλ. Δήμος Θεός, *Φορμαλισμός*, ό.π., σ. 40.